

**ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ: ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΣΤΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΕΣ (ΦΙΤ)**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΔΗΜΗΤΡΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ (std525963)

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ-ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΑΓΟΥΛΑΣ

**ΘΕΜΑ: Ρεθυμνιώτες Λόγιοι κατά την Κρητική Αναγέννηση. Η
περίπτωση του θεάτρου**

Ρέθυμνο Ιούνιος 2026

ΕΙΚ. 1: Η πόλη και η Φορτέτζα του Ρεθύμνου. Σχέδιο σε περγαμηνή του Francesco Basillicata, 1618, (Βενετία, Museo Civilo Correr)

Εικ. 2: Το Ρέθυμνο αρχές 17^{ου} αιώνα. Ανώνυμου Ρεθυμνιώτη ζωγράφου, 1620-1660. Ο πίνακας κοσμεί το γραφείο του Δημάρχου στο Ρέθυμνο.

Το Χρονικό μιας Πολιτείας

«Το Ρέθεμνος είναι μια μικρή πολιτεία μ' εφτά
ίσαμε οχτώ χιλιάδες ψυχές χτισμένη γιαλό-γιαλό
στη βορινή στεριά της Κρήτης, απάνω στο μεσοστράτι
από τα Χανιά σε Μεγαλόκαστρο. Λέγεται πως τον παλιό καιρό
ακούστηκε στον κόσμο για το εμπόριό της, πως πρόκοψε στη
ναυτοσύνη, γέννησε κιόλας δυο-τρεις καλούς ποιητάδες
και ζωγράφους, πούναι πάντα χρειαστοί για να βασιτιέται τόνομα
ενός τόπου ακατάλυτο...» (Πρεβελάκης, 1993:11).

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή/της φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο/η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του/της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Ο/Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Αφιερώνω την μελέτη μου στους γονέους μου που με έμαθαν να αγαπώ τον τόπο μου και την ντοπιολαλιά μας. Επίσης την αφιερώνω στο σύζυγο μου Ζωΐδη που παρακολουθούσε τα ματς στο αθόρυβο για να μην αποσπά την προσοχή μου. Ευχαριστώ τις θυγατέρες μας Στεφανία και Χαρά που είναι οι φάροι της ζωής μου. Ιδιαίτερα θέλω να ευχαριστήσω τη διευθύντρια της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Ρεθύμνου κυρία Μαριάννα Ρουκουνάκη για το δανεισμό όσων βιβλίων χρειάστηκα για την εκπόνηση της εργασίας μου.

*Είχα γονείς που μ' έμαθαν
στα πόδια να πατάω
να 'χω ινάτι άφθαρτο
να μην τα παρατάω.*

Επιπλέον ευχαριστώ τον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Χαράλαμπο Μαγουλά για την άμεση ανταπόκρισή του και βοήθεια στην εκπόνηση της εργασίας μου καθώς και τον συνεπιβλέποντα καθηγητή κύριο Δημήτριο Σταμάτη για τις παρατηρήσεις και τις διορθώσεις του στην έρευνά μου.

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία έχει ως αντικείμενο μελέτης την περίοδο της Βενετοκρατίας στην Κρήτη και ειδικότερα τις πνευματικές και λογοτεχνικές εξελίξεις που σημειώθηκαν κατά την εποχή αυτή. Κατ' αρχάς, εξετάζεται το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα, καθώς και οι συνθήκες που ευνόησαν την ανάπτυξη της λογοτεχνικής παραγωγής στο νησί. Στη συνέχεια, διερευνάται η συμβολή των Ρεθυμνίων τυπογράφων και λογίων που δραστηριοποιήθηκαν στη Βενετία και ο ρόλος τους στη διάδοση της αρχαιοελληνικής και βυζαντινής γραμματείας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη συμβολή τους στην πρόσβαση των Ουμανιστών στα ελληνικά κείμενα, μέσω εκδόσεων υψηλής αισθητικής και τυπογραφικής ποιότητας. Στο επόμενο κεφάλαιο εξετάζεται ο ρόλος των τοπικών Ακαδημιών και η συμβολή τους τόσο στην άνθηση της κρητικής λογοτεχνίας όσο και στην ευρύτερη πολιτισμική ανάπτυξη της Κρήτης κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατοχής. Τέλος, η έρευνα επικεντρώνεται στο κρητικό θέατρο και στους δημιουργούς του. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους ποιητές και δραματουργούς, κυρίως εκείνους που κατάγονταν από το Ρέθυμνο, ώστε να αναδειχθούν οι επιρροές που άσκησαν πάνω τους τα αναγεννησιακά πρότυπα της Ιταλίας, καθώς και οι διασυνδέσεις των έργων τους με τη λογοτεχνική και θεατρική παραγωγή της ιταλικής Αναγέννησης. Συνολικά, η παρούσα εργασία καταδεικνύει τη σημασία της βενετοκρατούμενης Κρήτης ως κέντρου πνευματικής και λογοτεχνικής δραστηριότητας, αποκαλύπτοντας τη δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ της ελληνικής και της ιταλικής πολιτισμικής παράδοσης κατά την περίοδο της Αναγέννησης.

Λέξεις κλειδιά: Βενετοκρατία στην Κρήτη, Ρεθύμνιοι τυπογράφοι, Ουμανισμός, αρχαιοελληνική και βυζαντινή γραμματεία, Ακαδημίες της Κρήτης, κρητική λογοτεχνία, Αναγέννηση, κρητικό θέατρο.

Abstract

This thesis examines the period of Venetian rule in Crete, focusing on the intellectual and literary developments that emerged during the fifteenth and sixteenth centuries. The study begins with an analysis of the historical and social context of the era, highlighting the conditions that facilitated the growth of literary production on the island. Particular attention is given to the contribution of the publishers from Rethymno who were active in Venice. Their role in the dissemination of Ancient Greek and Byzantine literature is examined, as well as their contribution to providing Humanist scholars with access to Greek texts through editions distinguished by their exceptional artistic and typographical quality. The thesis further explores the significance of local Academies and evaluates their influence on the flourishing of Cretan literature and the broader cultural development of Venetian Crete. The final chapter focuses on Cretan theatre and its principal representatives. Emphasis is placed on the poets and playwrights, particularly those originating from Rethymno, whose works reflect the strong influence of the Italian Renaissance. The paper highlights the connections between Cretan literary production and contemporary Italian Renaissance models, demonstrating the extent to which Cretan authors adapted and transformed these influences within their own cultural context. Overall, the thesis underscores the importance of Venetian Crete as a center of intellectual and literary activity, revealing

the dynamic interaction between Greek and Italian cultural traditions during the Renaissance period.

Keywords: Venetian Rule in Crete, Rethymnian Publishers, Humanism, Ancient Greek and Byzantine Literature, Cretan Academies, Cretan Literature, Renaissance, Cretan Theatre.

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή	9
2. Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της Κρήτης από τον 14 ^ο μέχρι και τον 16 ^ο αιώνα.....	12
3. Τυπογράφοι και λόγιοι	21
4. Οι Κρητικές Ακαδημίες.....	33
5. Η θεατρική παραγωγή	39
α. Οι τραγωδίες	45
β. Οι κωμωδίες.....	49
γ. Ποιμενικό Δράμα.....	51
6. Συμπεράσματα	55
7. Βιβλιογραφία	58
8. Δικτυογραφία.....	62
9. Προέλευση εικόνων.....	64

1. Εισαγωγή

Ο σκοπός της μελέτης αυτής είναι να αναδείξουμε τις εξέχουσες φυσιογνωμίες των Ρεθυμνίων κατά την εποχή της Βενετοκρατίας. Θα ξεκινήσουμε με το ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο ιδιαίτερα των πρώτων αιώνων καθώς και κατά την τελευταία της φάση που επέτρεψε τη δημιουργία της κρητικής λογοτεχνίας. Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στην τυπογραφική δραστηριότητα του Καλλιέργη και του Βλαστού κατά τον 16^ο αιώνα και ακολούθως θα κρίνουμε κατά πόσο οι λειτουργίες των τοπικών Ακαδημιών ευνόησαν την παραγωγή της κρητικής λογοτεχνίας. Προχωρώντας την έρευνα μας θα σταθούμε στην παραγωγή του Κρητικού Θεάτρου και στους δημιουργούς του. Θα αναζητήσουμε τους δεσμούς των κρητικών έργων τους με τις θεατρικές συνθέσεις της Δύσης και θα αναφερθούμε στις υποθέσεις τους, σε σχέση πάντα με τις πηγές έμπνευσής τους.

Είναι γνωστό πως μετά την τέταρτη σταυροφορία και την κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας το 1204, η Κρήτη βρέθηκε υπό την κυριαρχία των Φράγκων και στη συνέχεια υπό την απόλυτη κυριαρχία της Βενετίας. Εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης έγινε το σπουδαιότερο έρεισμα της βενετικής αποικιοκρατικής πολιτικής στην Ανατολική Μεσόγειο. Οι τεσσαερισήμισι αιώνες της Βενετικής κατοχής χαρακτηρίστηκαν από βίαιες εξεγέρσεις και αντιπαραθέσεις στη διάρκεια των οποίων οι Κρητικοί δεν συμφιλιώθηκαν ποτέ με την ιδέα της υποδούλωσής τους.

Το διοικητικό σύστημα που εγκαταστάθηκε στο νησί αντέγραφε το βενετικό σύστημα και ευνοούσε τους ίδιους στη κοινωνική διαστρωμάτωση. Τους πρώτους αιώνες, οι πολιτισμικές και θρησκευτικές παραδόσεις των Κρητικών ήταν ταυτόσημες με του Βυζαντίου. Οι προσπάθειες των Βενετών να προσηλυτίσουν στον καθολικισμό τους ντόπιους απέβησαν άκαρπες καθώς η Ορθόδοξη Εκκλησία περιφρουρούσε τη θρησκευτική συνείδηση των Κρητικών και συνιστούσε πάντα τον ενοποιητικό παράγοντα συσπείρωσης των υποδουλωμένων απέναντί τους. Την ίδια στιγμή, η Εκκλησία αποτελούσε τον πρώτο βασικό φορέα αλφαριθμητισμού. Κοντά στους ιερωμένους και τους μοναχούς οι ντόπιοι κατάφερναν να μάθουν τα πρώτα τους γράμματα. Πέρα από την παροχή της διδασκαλίας στα Κρητικόπουλα, η Εκκλησία κατάφερε να διαφυλάξει τα σωσμένα αρχαία κείμενα από χειρόγραφα και κώδικες, αποτελώντας το κέντρο προσέγγισης στην αρχαία και βυζαντινή γραμματεία. Οι αντιγραφείς και οι κωδικογράφοι που προέρχονταν από τους κόλπους της ήταν αυτοί που βοήθησαν πρώτοι στην εκμάθηση και τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας στους Ουμανιστές της Δύσης.

Η ώσμωση των δυο πολιτισμών δεν έγινε ούτε άμεσα ούτε αδιαμαρτύρητα. Η σταδιακή προσέγγιση των Κρητικών με την ευρύτερη παιδεία που προσέφεραν τα Ιταλικά Πανεπιστήμια και ιδιαίτερα της Πάδοβας τους έφερε κοντύτερα στα αναγεννησιακά ρεύματα. Συγχρόνως, εξαιτίας των γνώσεων τους στην αρχαιοελληνική γραμματεία, τους έδωσε τη δυνατότητα να ασχοληθούν με την

τυπογραφία ή και να αναλάβουν έδρες καθηγητών σε ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Δύσης, πράγμα που προσέφερε τα μέγιστα ως προς την εξάπλωση των ελληνικών.

Οι Ακαδημίες ήταν πνευματικοί σύλλογοι συνάθροισης ατόμων με κοινά πνευματικά, επιστημονικά και καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα. Ξεκίνησαν από την Ιταλία και επεκτάθηκαν και σε κτήσεις της. Στο Ρέθυμνο ιδρύθηκε η Ακαδημία των Vini και θεωρείται από τις πρώτες χρονολογικά στην Ανατολική Ευρώπη. Συνέβαλε η Ακαδημία αυτή, όπως και οι άλλες δυο του Χάνδακα και των Χανίων, στην καλλιέργεια και στην πνευματική ανάπτυξη της κρητικής λογοτεχνίας; Στη μελέτη μας θα επιχειρήσουμε να αποδείξουμε πως η ακμή της κρητικής λογοτεχνίας και του θεάτρου ερχόταν σε σύγκρουση με τις αντιλήψεις και τις καθιερωμένες πρακτικές των Ακαδημιών, επειδή πρώτα από όλα η κρητική ακμή της λογοτεχνίας και του θεάτρου εκφράστηκε στη ντοπιολαλιά της και όχι στη λόγια γλώσσα των λατινικών ή ιταλικών ή ακόμα και των αρχαιοελληνικών που υποστήριζαν οι Ακαδημαϊκοί.

Η ανάπτυξη της κρητικής λογοτεχνίας δεν ήταν ένα φαινόμενο που εμφανίστηκε ξαφνικά. Ήταν απόρροια μιας μακράς διαδικασίας πνευματικής ωρίμανσης, κατά την οποία η βυζαντινή κληρονομιά συνάντησε τα ρεύματα του ιταλικού ανθρωπισμού και της Αναγέννησης και τα αναπροσάρμοσε στις δικές της προτιμήσεις. Από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα εμφανίζονται στην κρητική διάλεκτο τα πρώτα αξιόλογα καλλιτεχνικά έργα, ενώ από τα τέλη του 16^{ου} και κυρίως τον 17^ο αιώνα, η λογοτεχνική παραγωγή γνωρίζει πρωτοφανή άνθηση. Η κρητική διάλεκτος καλλιεργείται συστηματικά και μετατρέπεται σε ένα εξαιρετικό εργαλείο καλλιτεχνικής έκφρασης.

Στην έρευνά μας, η οποία προέρχεται κυρίως από βιβλιογραφικές πηγές, θα ερευνήσουμε και θα αναδείξουμε τους Ρεθυμνιώτες τυπογράφους, λόγιους και ποιητές της περιόδου στην οποία αναφερόμαστε. Τι έκανε το Ρέθυμνο να γεννά προσωπικότητες τέτοιας εμβέλειας; Η πόλη δεν ήταν ποτέ διαμετακομιστικό κέντρο εμπορίου. Βρίσκεται ανάμεσα σε δυο περιοχές με πλούσια αγροτική παραγωγή και μεγάλη εμπορικότητα λόγω των λιμανιών τους. Γιατί λοιπόν ανέπτυξε τέτοιου μεγέθους φυσιογνωμίες; Ο Γρυντάκης το αιτιολογεί ως εξής: όταν μοιράστηκε σε φέουδα το νησί μετά την κατάκτησή του από τους Βενετούς, η περιοχή του Ρέθυμνου, επειδή ήταν εδαφικά φτωχή και βραχόδης ανάμεσα στα Λευκά Όρη και τον Ψηλορείτη, μοιράστηκε σε μικρά φέουδα που δόθηκαν μετά από αγώνες στους ντόπιους άρχοντες. Η φιλομάθεια στον κύκλο τους ήταν δεδομένη και οι οικογένειες τους αποτέλεσαν τους πρώτους κύκλους εγγράμματων (Γρυντάκης, 1990).

Στην πρώτη φάση της «προετοιμασίας» οι επιρροές από τη βυζαντινή και τη μεσαιωνική ευρωπαϊκή γραμματεία είναι εμφανείς και τα έργα φέρουν έντονο διδακτικό και αλληγορικό χαρακτήρα. Χαρακτηρίζονται από τη μετάβαση προς το ομοιοκατάληκτο ποιητικό σχήμα και τη σταδιακή απομάκρυνσή τους από τη βυζαντινή παράδοση, χρησιμοποιώντας μια μεικτή γλώσσα λόγιας και δημώδους μορφής.

Η δεύτερη περίοδος της «ακμής», σηματοδοτεί την πλήρη άνθηση της κρητικής λογοτεχνίας, η οποία είναι σε απόλυτη συνάρτηση με τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Η έντονη εμπορική δραστηριότητα, η ανάπτυξη των πόλεων και η επαφή των ντόπιων με την ιταλική Αναγέννηση, συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση ενός γόνιμου πνευματικού περιβάλλοντος. Στο πλαίσιο αυτό, λογοτεχνικά είδη όπως η τραγωδία και η κωμωδία υιοθετούνται ως αντιδάνεια, ενώ νέα είδη όπως το ποιμενικό δράμα ενσωματώνονται δημιουργικά και προσαρμόζονται στις ιδιαιτερότητες της κρητικής κοινωνίας και λογοτεχνικής παράδοσης.

Ιδιαίτερη θέση στην περίοδο αυτή κατέχει το Κρητικό Θέατρο το οποίο αναπτύσσεται από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, μέχρι την πτώση του Μεγάλου Κάστρου το 1669. Τα έργα της *Ερωφίλης*, του *Βασιλέως Ροδολίνου*, του *Κατζούρμπου*, του *Στάθη*, του *Φορτουνάτου* και της *Πανώριας* αναδεικνύονται ως οι κορυφαίες δημιουργίες της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας. Παράλληλα το έργο του *Ερωτόκριτου* και η ιστορική σύνθεση του *Κρητικού Πολέμου* συμπληρώνουν την πλούσια παραγωγή της εποχής, προβάλλοντας το κρητικό γλωσσικό ιδίωμα.

Μέσα από την παρούσα μελέτη, η εστίαση στις δράσεις και το έργο προσωπικοτήτων από την Κρήτη αναδεικνύει τη σημαντική συμβολή των Ρεθυμνιωτών λογίων και λογοτεχνών στην πνευματική και πολιτιστική ζωή του τόπου, επιβεβαιώνοντας τον διαχρονικό χαρακτηρισμό του Ρεθύμνου ως «πόλης των γραμμάτων» (Γρυντάκης, 1990).

2. Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της Κρήτης από τον 14^ο μέχρι και τον 16^ο αιώνα

Η κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά τη Δ΄ Σταυροφορία το 1204, από τους Φράγκους, είχε ως αποτέλεσμα την πώληση της Κρήτης στο Βονιφάτιο Μομφερρατικό και στη συνέχεια την εξαγορά της, από το Βενετό δόγη E. Dandolo τον Αύγουστο του 1204, αντί του ευτελούς ποσού των 5000 χρυσών δουκάτων. Η αγορά αυτή ήταν καταλυτική για την κυριαρχία της Γαληνοτάτης στην Ανατολική Μεσόγειο, εξασφαλίζοντάς της το ρόλο της θαλασσοκράτειρας. Η απόλυτη κυριαρχία των Βενετών στο νησί ολοκληρώθηκε το 1217, μετά τη νίκη τους επί του Γενοάτη αρχιπειρατή και κόμη της Μάλτας E. Pescatore, ο οποίος είχε ήδη καταλάβει με πραξικοπηματικό τρόπο ένα μεγάλο μέρος της από το 1206. Η βενετο-γενοואτική διαμάχη έληξε με την ήττα των Γενοואτών και την αρχή μιας μακρόχρονης και απεχθούς δουλείας που κράτησε μέχρι το 1669 (Δετορακης, 1990).

Η δυσκολία επικοινωνίας ανάμεσα στη Βενετία και την Κρήτη, εξαιτίας της τεράστιας απόστασης για την εποχή δεδομένου ότι οι βενετσιάνικες γαλέρες χρειάζονταν ένα μήνα για να καλύψουν τη διαδρομή, σε συνδυασμό με την κομβική γεωπολιτική σημασία του νησιού, οδήγησαν το Βενετό Δόγη στην απόφαση του στρατιωτικού εοικισμού του, προκειμένου να επιτευχθεί η αστυνομική επιτήρησή του. Συνολικά, την πρώτη εκατονταετία της κατοχής εγκαταστάθηκαν πάνω από 10.000 Βενετοί άποικοι, αριθμός που αντιπροσώπευε το 1/6 των κατοίκων της Γαληνοτάτης. Οι ιθαγενείς Κρητικοί από την αρχή της κατοχής τους δεν δέχθηκαν αδιαμαρτύρητα την υποταγή τους και τη στέρηση της εθνικής και θρησκευτικής τους ανεξαρτησίας. Η έντονη συνείδηση της φυσικής τους εξάρτησης από τη βυζαντινή αυτοκρατορία και τις ιδέες της, δεν έσβησε ποτέ από τις σκέψεις τους. Η καταπιεστική και αυθαίρετη συμπεριφορά των Βενετών, καθώς η άνιση και βαριά φορολογική τους μεταχείριση, όπως επίσης και οι σκληρές αγγαρείες σε βάρος τους, είχαν αποτέλεσμα επαναστατικές εξεγέρσεις. Σε ολόκληρη τη διάρκεια των τεσσάρων και πλέον αιώνων της βενετικής κατοχής, οι Κρητικοί κατέβαλαν προσπάθειες αποτίναξης του ζυγού. Τα αντιστασιακά τους κινήματα είχαν εθνικό ή και κοινωνικό χαρακτήρα και εκδηλώθηκαν ήδη από την αρχή της κατοχής τους. Ιδιαίτερα κατά τους δυο πρώτους αιώνες, σημειώθηκαν τουλάχιστον 27 μεγάλες και μικρότερες επαναστάσεις, στις οποίες επικράτησαν οι Βενετοί. Ως αίτιο καταλογίζονται οι προσωπικές αντιθέσεις των κρητικών αρχόντων, ελλείπει μιας συντονισμένης και κοινής ομογενούς αντίστασης. Αυτές οι εξεγέρσεις δημιούργησαν επιπλέον κυρώσεις και τιμωρητικές συμπεριφορές προς στους υποδουλωμένους. Ωστόσο, ο ανυπόταχτος και φιλελεύθερος χαρακτήρας των Κρητικών, δεν έπαψε ποτέ να αντιστέκεται και δεν συμφιλιώθηκε ποτέ με την ιδέα της βενετσιάνικης ανωτερότητας (Παναγιωτάκης Γ., 1990).

Για να διοικηθεί το νησί της Κρήτης, οι Βενετοί δεν εγκατέστησαν ένα φεουδαρχικό σύστημα, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, αλλά μια οργάνωση που

υπάκουε σε στρατιωτικές και πολιτικές σκοπιμότητες, η οποία αντέγραφε τη δική της. Ακολουθώντας τη διοίκηση της μητρόπολης, το νησί βαπτίστηκε «Βασίλειο της Κρήτης» (Regno di Candia), με το Χάνδακα πρωτεύουσά της, ως «Βενετία της Ανατολής» και διαίρεσαν το νησί σε έξι εξαρχίες (Sestieri). Η διαίρεση σε έξι διαμερίσματα διατηρήθηκε για ένα περίπου αιώνα. Μετά, χωρίστηκε σε τέσσερις διοικητικές περιφέρειες, περίπου ίδιες με αυτές που αντιστοιχούν στους σημερινούς νομούς. Ο Χάνδακας ορίστηκε διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο του νησιού και έδρα του ανώτατου πολιτικού άρχοντα, του δούκα (Duca di Candia), καθώς και του Λατίνου αρχιεπίσκοπου. Ο δούκας εκλεγόταν κάθε δυο χρόνια από τα επίσημα αριστοκρατικά γένη της Βενετίας και συνεπικουρούταν από δυο σύμβουλους με διετή επίσης θητεία. Οι τρεις τους αποτελούσαν την Αυθεντία (Signoria di Candia). Στις άλλες διοικητικές περιφέρειες διορίζονταν αρχηγοί οι ρέκτορες, ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα στα Χανιά και στο Ρέθυμνο και λίγο αργότερα και στη Σητεία. Οι αστυνομικές και οι δικαστικές αρχές επανδρωνόταν μονάχα από Βενετούς ευγενείς, εκτός κάποιων κατώτερων δικαστικών υπηρεσιών, στις οποίες οι δικαστές ήταν εναλλασσόμενοι ανάμεσα σε Κρητικούς και Βενετούς ευγενείς, με ένα εξάμηνο θητείας (Παπαδάκη, 1986).

Στην οργάνωση του νησιού υπηρετούσαν πολυάριθμοι υπάλληλοι Βενετοί ή Ιταλοί, διορισμένοι απευθείας από τη Βενετία, οι οποίοι κατείχαν υψηλόβαθμες θέσεις για το διοικητικό, οικονομικό και δικαστικό έλεγχο της αποικίας, ενώ οι ντόπιοι μπορούσαν να καταλάβουν μόνο τις θέσεις του νοταρίου (συμβολαιογράφου) ή κατώτερες. Μετά τον 15^ο αιώνα, όταν το βενετσιάνικο επιτελικό σύστημα άρχισε να αποδυναμώνεται, παρατηρήθηκε μια ανεκτικότητα της βενετικής κυριαρχίας και μια βαθμιαία ανάδειξη ιθαγενών σε σημαντικότερες διευθυντικές θέσεις.

Όταν οι Βενετοί κατέλαβαν την Κρήτη, ήρθαν αντιμέτωποι με ένα πληθυσμό που διέθετε ήδη ανάμεσα στους άρχοντες της πολλούς αρχηγούς οι οποίοι μαζί με την Εκκλησία ασκούσαν βαρυσήμαντη επιρροή στους γηγενείς. Ήταν επομένως φυσικό οι ντόπιοι να συσπειρωθούν γύρω από τους ντόπιους ευγενείς και τον κλήρο, για κάθε αγώνα εναντίον ξένων κατακτητών. Με τα επαναστατικά τους κινήματα ανάγκασαν τη Βενετία να συμπεριλάβει σταδιακά στη διοίκηση του νησιού και ντόπιους άρχοντες, δίνοντας τους προνόμια και μικρότερα φέουδα (Μαλτέζου, 2015).

Την αριστοκρατία της Κρήτης πριν τη Φραγκοκρατία την αποτελούσαν εξέχουσες οικογένειες που είχαν εγκατασταθεί στο νησί, στα πλαίσια της Βυζαντινής διοικητικής οργάνωσής του, πιστοί στο Βυζαντινό αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, ήδη από τον 11^ο αιώνα με «χρυσόβουλλο» (Τσουρδαλάκης, 1995). Τα απεσταλμένα «12 Αρχοντόπουλα», αποτελέσαν το φυτώριο των Κρητικών ευγενών που εξελίχτηκαν στους αρχηγούς και οργανωτές των επαναστάσεων εναντίον των Βενετών. Οι Βενετοί τους αποκαλούσαν *Αρχοντορωμαίους*. Τα Αρχοντόπουλα αυτά αποτέλεσαν τις οικογένειες των Χορτάτζηδων, των Φωκάδων (οι οποίοι στη περίοδο της Ενετοκρατίας μετονομάστηκαν σε Καλλιέργηδες-Καλλέργηδες), των Σκορδύληδων, των Βλαστών, των Μελισσηνών, των Γαβαλάδων, των Μουσούρων, των Αργυρόπουλων, των Αγιοστεφανητών, των Βαρούχηδων κ.ά. (Δαλιδάκης, χ.χ.).

Οι Καλλέργηδες, ήταν η μοναδική ελληνική οικογένεια της Κρήτης που είχε τιμηθεί με βενετσιάνικο τίτλο ευγενείας (Μανούσακας, 1996).

Η διάρθρωση της κοινωνίας κατά τη ενετοκρατία, δεν ακολούθησε τη δομή της βυζαντινής περιόδου αλλά διαμόρφωσε αλλαγές που ήταν πιο κοντά στα δυτικά πρότυπα. Η διάκρισή της σε κλειστές ομάδες, με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και αρμοδιότητες, υπάκουε στους θεσμούς και τους κανόνες της μητρόπολης, έστω και με διαφοροποιήσεις και μετασχηματισμούς προσαρμοσμένους στο ελληνικό στοιχείο. Την κορυφαία τάξη την αποτελούσαν οι Βενετοί ευγενείς (*nobili Veneti*). Ήταν απόγονοι ευγενών και είχαν μοιραστεί τα φέουδα. Κατείχαν τεράστια κοινωνική επιβολή και οικονομική δύναμη τουλάχιστον κατά τους τρεις πρώτους αιώνες. Διέθεταν ιππικό και ετοιμοπόλεμο στρατό που υπερασπιζόταν πιστά τα συμφέροντα της Γαληνοτάτης. Δεύτεροι στη σειρά της αριστοκρατίας ήταν οι Κρητικοί ευγενείς ή Αρχοντορωμαίοι (*nobili Cretensi*), απόγονοι των παλιών ευγενών, ορθόδοξοι, με ελάχιστα φέουδα στην κατοχή τους. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν φτωχοί συγκριτικά με τους Βενετούς άρχοντες και ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο. Ακολουθούσαν οι αστοί (*cittadini*). Ενώ ήταν σαφείς οι αρμοδιότητες των ευγενών και των ποπολάρων, της ανώτατης και της κατώτατης κοινωνικής βαθμίδας αντίστοιχα, η μεσαία τάξη των *cittadini*, ήταν μια ρευστή και ανεξερεύνητη κοινωνική τάξη. Στην αρχή της κατοχής οι «τσιταδίνου», ήταν λατίνοι, με την πάροδο όμως του χρόνου, εντάχθηκαν σ' αυτή και Κρητικοί (Ρωμιοί) που δεν είχαν πρόσβαση στην ανώτερη κοινωνική ομάδα. Καταλάμβαναν θέσεις νοταρίου ή του βοηθού του ή ακόμα του αρχιεφύλακα (Παπαδάκη, 1986). Διέπρεψαν ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στους βενετούς αξιωματούχους και τους ντόπιους για την επίλυση υποθέσεων που τους αφορούσαν.

Η σύνδεση των τσιταδίνων Κρητικών με το γραφειοκρατικό μηχανισμό, ενδυνάμωσε την τάξη τους, χωρίς όμως ποτέ να καταφέρουν να ανέλθουν στη περιχαρακωμένη τάξη των ευγενών. Μολονότι απολάμβαναν σημαντικά δικαιώματα στον τομέα του εμπορίου, δεν είχαν πρόσβαση στις υψηλότερες υπαλληλικές διοικητικές θέσεις, αφού αυτές στελεχώνονταν μόνο από την κοινωνική ελίτ. Στην τελευταία τάξη ανήκαν οι κάτοικοι της υπαίθρου (*villaini, parici, contadini*), οι οποίοι αποτελούσαν τον μεγαλύτερο όγκο του κρητικού πληθυσμού και την πιο καταπιεσμένη τάξη. Ήταν υποχρεωμένοι να καλλιεργούν τα κτήματα των ευγενών, να επανδρώνουν τις γαλέρες και να εκτελούν τις αγγαρείες. Ανάμεσά τους υπήρχε η διάκριση των ελεύθερων χωρικών (*contadini*) και των δουλοπάροικων (*villaini, parici*), οι οποίοι ήταν υπό την απόλυτη κυριότητα των αρχόντων, χωρίς το παραμικρό ατομικό δικαίωμα. Από τις αγγαρείες απαλλάσσονταν μόνο οι Αρχοντορωμαίοι, οι ιερωμένοι και κάποιοι προνομιούχοι που ήταν κοντά στους κατακτητές. Ολόκληρος ο υπόλοιπος πληθυσμός του νησιού ζούσε κάτω από τον ασφυκτικό κλοιό της κατοχής (Λαμπρινός, 2015).

Κατά τη διάρκεια της υποδούλωσης οι κατακτητές βρήκαν μπροστά τους την ορθόδοξη Εκκλησία η οποία αποδείχθηκε ο ισχυρότερος τους αντίπαλος. Αν και πάντα, κυρίαρχη ιδέα των Βενετών ήταν το οικονομικό τους συμφέρον, η

ενοποιητική δύναμη της Εκκλησίας και της βυζαντινής ιδέας, δημιουργούσε μια μόνιμη πηγή απείθειας και αντίστασης προς τους Βενετούς. Παρόλο που οι Βενετοί δεν υπήρξαν ποτέ φανατικοί καθολικοί και ήταν σχεδόν πάντα σε αντίθεση με τον Πάπα, το χάσμα ανάμεσα στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και την Ορθόδοξη, δεν γεφυρώθηκε ποτέ. Από τις αρχές της κατάληψης οι Βενετοί επιχείρησαν να αποκόψουν την κρητική Εκκλησία από την επιρροή της ορθοδοξίας. Με αυστηρές απαγορεύσεις και διατάγματα πίστευαν πως ο λαός της Κρήτης θα μπορούσε να προσηλυτιστεί στο καθολικό δόγμα. Διόριζαν πρωτοπαπάδες πιστούς στη σημαία του Αγίου Μάρκου, οι οποίοι ήταν ενωτικοί (ουνίτες), διεφθαρμένοι και δεν είχαν καμία σχέση με την ορθοδοξία. Οι Κρητικοί που ήθελαν να χειροτονηθούν, έπρεπε να πάρουν την έγκριση των Βενετών και να τους πληρώσουν αδρά. Κατόπιν έπρεπε να μεταβούν στην Πελοπόννησο, από όπου μπορούσαν να χειροτονηθούν. Από τον 16^ο αιώνα, μπροστά στην τουρκική απειλή, έγινε ηπιότερη η θρησκευτική πολιτική των Βενετών απέναντι στους ορθόδοξους κατοίκους του νησιού (Δετορακης, 1990). Το κίνητρο των Βενετών δεν ήταν τόσο θρησκευτικό, αλλά αποσκοπούσε στην αφαίμαξη των Εκκλησιαστικών εισοδημάτων. Για το λόγο αυτό είχαν στήσει ένα οικονομικό σύστημα, με υπεύθυνο διαχειριστή θησαυροφύλακα και αρμόδιο βοηθητικό προσωπικό (Φραγκούλη, 2002).

Στην εποχή της βενετοκρατίας τα μοναστήρια έπαιζαν πολύπλευρο και σημαντικό ρόλο στην περιφρούρηση της θρησκευτικής συνείδησης. Στα τελευταία χρόνια της φραγκοκρατίας παρατηρήθηκε μια έντονη αναβίωση του μοναχισμού. Οι Λατίνοι μοναχοί στο Ρέθυμνο προέρχονταν κυρίως από το τάγμα των Δομινικανών και των Φραγκισκανών. Το πιο γνωστό μοναστήρι των Δομινικανών που υπήρχε στην πόλη, ήταν η μονή της Αγίας Μαρίας Μαγδαληνής, η οποία ταυτίζεται σήμερα με το ναό της Κυρίας των Αγγέλων. Για τους Φραγκισκανούς αντίστοιχα ήταν η μονή της Αγίας Βαρβάρας η οποία τεκμηριώνεται σε πηγές, από τον 16^ο αιώνα, (Κασαπίδης, 2003). Γενικά, κατά τον 17^ο αιώνα, στο διαμέρισμα του Ρεθύμνου λειτουργούσαν 63 μοναστήρια, με τον μεγαλύτερο αριθμό, να μαρτυρείται μέσα στην πόλη (Βλαχάκη, 1995). Στην ίδια περίοδο, η εικόνα του καθολικισμού στην πόλη, βάσει των στοιχείων που κατέθεσε ο επίσκοπος G. F. Gozzadini, ήταν ζοφερή για το λατινικό δόγμα. Στις επιστολές του προς την Έδρα, ανέφερε την ανάγκη ίδρυσης γυναικείου μοναστηριού, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού καθολικών γυναικών, οι οποίες λόγω εγκατάλειψης έβρισκαν φιλοξενία στις ορθόδοξες μονές. Ανάμεσα στις πληροφορίες του ίδιου επισκόπου που μετέφεραν την απαισιόδοξη εικόνα για την υποβάθμιση της καθολικής Εκκλησίας του Ρεθύμνου, συναντούμε και κάποιες διηγήσεις σκανδαλοθηρικού περιεχομένου. Από τα έγγραφα του Gozzadini, αντλούμε και κάποιες σημαντικές πληθυσμιακές πληροφορίες. Κατά τα τέλη του 16^{ου} αιώνα στην πόλη του Ρεθύμνου οι Λατίνοι αριθμούσαν περί τα 200 άτομα, στο σύνολο των 5500, ενώ στην τρίτη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα, οι Βενετοί παρέμεναν στο ίδιο αριθμητικά επίπεδο και οι ντόπιοι κάτοικοι αριθμούσαν περίπου 8000 άτομα. Από αυτούς γύρω στα 80 άτομα αποτελούσαν την εβραϊκή κοινότητα και οι υπόλοιποι ήταν οι ορθόδοξοι. Η αριθμητική υπεροχή των Ορθοδόξων έναντι των Λατίνων οδήγησε στον σταδιακό εξελληνισμό των τελευταίων, με τις βενετικές αρχές να δείχνουν ανοχή ή αδιαφορία.

Το γεγονός της συρρίκνωσης του λατινικού πληθυσμού προκαλούσε την ανησυχία του καθολικού επισκόπου, γιατί αποδυνάμωνε την παρουσία και την επιβολή τους αν και αυτή η εξέλιξη ευνοούσε στη δημιουργία αμοιβαίου πνεύματος συνδιαλλαγής και ειρηνικής συμβίωσης ανάμεσα στις δυο πληθυσμιακές ομάδες (Τσιρπανλής, 2003).

Προκειμένου να ενισχυθεί η ειρηνική συμβίωση των δυο δογμάτων διοργανώνονταν από κοινού οι επίσημες θρησκευτικές τελετές. Λατίνοι και Ορθόδοξοι συμπορεύονταν στις εκδηλώσεις της Μεγάλης Παρασκευής, στη γιορτή του Σώματος του Κυρίου και στις ετήσιες λιτανείες. Τουλάχιστον τρεις φορές το χρόνο, οι ορθόδοξοι και Λατίνοι απάγγελναν με μελωδίες οι μεν το Ευαγγέλιο και οι δε τον Απόστολο. Υποχρεωτικά βέβαια οι ορθόδοξοι μνημόνευαν το δόγη της Βενετίας και τον Πάπα στα ελληνικά. Αυτές οι εκκλησιαστικές τελετές πραγματοποιούνταν με μεγάλη επισημότητα, παρουσία των κρατικών αρχών και καλλιεργούσαν την ανάγκη κοινής γνώμης και συνέχειας (Τσιρπανλής, 2003).

Με την παραγκώνιση των θρησκευτικών διαφορών και τη δυνατότητα που είχαν οι ντόπιοι να συμμετέχουν στην οικονομική εξέλιξή, τους οι δυο κοινότητες οδηγήθηκαν σταδιακά στην ειρηνική συνύπαρξή τους, που είχε ως αποτέλεσμα την παραγωγή του βενετοκρητικού πολιτισμού. Από την μια πλευρά, οι Βενετοί που είχαν ριζώσει στο νησί επηρεάζονταν ολοένα και πιο πολύ από το ανθρώπινο και φυσικό περιβάλλον. Οι ντόπιοι από την άλλη πλευρά, ως κληρονόμοι της πλούσιας καλλιτεχνικής και πνευματικής τους παράδοσης κατάφεραν να απορροφήσουν και να μετασχηματίσουν τις ξένες επιδράσεις, μπολιάζοντας τη βυζαντινή παρακαταθήκη με πολιτισμικά στοιχεία της αναγεννησιακής Δύσης (Μαλτέζου, 2015)

Από τους πρώτους αιώνες της βενετοκρατίας δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία που να αποδεικνύουν την ύπαρξη και τη λειτουργία σχολείων στο νησί. Εξάλλου οι πρώτοι αιώνες χαρακτηρίστηκαν από τις πιο ταραχώδεις και αιματηρές στην ιστορία του. Η απελπισμένη προσπάθεια των Κρητικών να αποτινάξουν τον κατακτητή, δεν επέτρεπε τη λειτουργία σχολείων. Η πίστη των Κρητικών ήταν άρρηκτα συνυφασμένη με τη Βυζαντινή ιδεολογία της Ορθοδοξίας. Η πρόθεση προσηλυτισμού των Βενετών προς το καθολικό δόγμα, η εχθρότητά τους απέναντι στους ντόπιους και το μίσος κάθε υπόδουλου αντίστοιχα απέναντι στους δυνάστες του, είχαν συντείνει στη δημιουργία ενός βαθύτατου χάσματος ανάμεσα στο ελληνικό και ιταλικό στοιχείο. Και οι δυο κοινότητες ζούσαν στο κλίμα της αμοιβαίας δυσπιστίας και μισαλλοδοξίας, ακολουθώντας κάθε μια ξεχωριστά τις δικές της παραδόσεις. Είναι ξεκάθαρο πως οι πνευματικές και πολιτισμικές παραδόσεις της Κρήτης στις αρχές της βενετσιάνικης περιόδου, είναι ουσιαστικά οι παραδόσεις από το Βυζάντιο. Μέχρι τον 15^ο αιώνα, η πολιτισμική διασταύρωση του βυζαντινού και του δυτικού πολιτισμού απέβαινε άκαρπη και οι Κρητικοί συνέχιζαν εμμονικά να είναι προσκολλημένοι στην πνευματική καθοδήγηση της καταρρέουσας Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η δύναμη της Ορθοδοξίας και της βυζαντινής παράδοσης ήταν η ηθική και πνευματική πυξίδα στη σκέψη κάθε υποδουλωμένου Κρητικού (Παναγιωτάκης Ν., 1990).

Στη βυζαντινή αυτοκρατορία η βασική εκπαίδευση ήταν σε ένα μεγάλο βαθμό συνυφασμένη με την Εκκλησία. Κοντά στους ιερωμένους της μάθαιναν τα πρώτα τους γράμματα ή φοιτούσαν σε σχολεία που είτε λειτουργούσαν μέσα σε μοναστήρια είτε ήταν εξαρτημένα από την Εκκλησία, εκτός των χώρων της. Στα πρώτα χρόνια της Βενετικής κατοχής η στοιχειώδης εκπαίδευση ήταν αποκλειστικά ιδιωτική. Οι ιδιωτικοί διδάσκαλοι που αναλάμβαναν τον αλφαριθμητισμό των μαθητών τους ήταν άτομα με λιγοστές γνώσεις κατά πλειοψηφία ιερείς ή μοναχοί. Τα διδακτικά εγχειρίδια ήταν συνήθως τα Εκκλησιαστικά λειτουργικά βιβλία, τα οποία είτε προέρχονταν από την προσωπική συλλογή του δασκάλου, ή από τη βιβλιοθήκη της εκκλησίας ή από την οικογενειακή παρακαταθήκη της οικογένειας του μαθητή. Σπανιότερα, τη διδασκαλία αναλάμβαναν γνωστοί γραφείς ή νοτάριοι, πρόσωπα με κατάρτιση στους κανόνες της γλώσσας (Τζιβάρα, 2012)

Η γνώση της ανάγνωσης και της γραφής παρέμεινε περιορισμένη κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας για το μεγαλύτερο τμήμα του κρητικού πληθυσμού. Ωστόσο, από τα μέσα του 14ου αιώνα παρατηρείται σταδιακή αύξηση του αριθμού των εγγράμματων γεγονός που αντανάκλα την προοδευτική ενίσχυση της καλλιέργειας της ελληνικής παιδείας. Ενδεικτική είναι η περίπτωση ενός Έλληνα της Κάτω Ιταλίας, του Λεόντιου Πιλάτου,¹ ο οποίος υπήρξε δάσκαλος του Πετράρχη στην ελληνική γλώσσα καθώς και γνωστός του Βοκκάκιου. Ο Πιλάτος είχε έρθει στην Κρήτη προκειμένου να σπουδάσει την αρχαία ελληνική γραμματεία. Τόσο ο Πετράρχης, όσο και ο μαθητής του Βοκκάκιος θεωρούνται οι θεμελιωτές του Ουμανισμού στη Δύση. Συνάγουμε εξαιτίας αυτού του γεγονότος το συμπέρασμα πως ο Λεόντιος βρήκε στο νησί τις δυνατότητες μελέτης αρχαίων ελληνικών, που δεν υπήρχαν κάπου αλλού. Γνωρίζουμε επίσης πως τον ίδιο αιώνα ο Ιωσήφ Φιλάργης,² δίδασκε Αριστοτέλη και άλλους αρχαίους συγγραφείς στη νότια Κρήτη. Επιπλέον, η ύπαρξη πολυάριθμων χειρόγραφων αρχαίων και βυζαντινών κωδίκων αντιγραμμένων στο νησί στον 14^ο αιώνα, πιστοποιούν πως η Κρήτη ήταν ήδη ένα σημαντικό πολιτισμικό κέντρο.

Παράλληλα με τους ιερωμένους δασκάλους υπήρχαν και οι ιδιώτες κοσμικοί με ή χωρίς αμοιβή. Η διδασκαλία των λατινικών απευθυνόταν στους Βενετοκρητικούς και στους καθολικούς Έλληνες και εντασσόταν σε ένα δίγλωσσο εκπαιδευτικό πλαίσιο. Μια ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι αυτή του Πέτρου Φιλάργη (1340-1410), ο οποίος μετά τη βασική εκπαίδευση που πήρε από Φραγκισκανούς μοναχούς στην Κρήτη, συνέχισε τις σπουδές του στην Οξφόρδη και στην Πάδοβα. Στη συνέχεια έγινε καθηγητής στο πανεπιστήμιο των Παρισίων και τελικά εξέλεξε

¹ Λεόντιος Πιλάτος: (1310-1365), υπήρξε Έλληνας λόγιος του 14ου αιώνα. Δίδαξε τον Όμηρο στους πρώιμους ουμανιστές Βοκάκιο και τον Πετράρχη και πολλούς άλλους στην Ακαδημία της Φλωρεντίας. Ήταν ο πρώτος δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας και του Ομήρου, και θεωρείται ο πρώτος μυσταγωγός των ελληνικών σπουδών στη Δύση του ύστερου Μεσαίωνα (Γαλανάκης, 2021).

² Ιωσήφ Φιλάργης: (1330/35- αρχές του 15ου αιώνα, ή μετά το 1394), ένας λόγιος κρητικός ιερωμένος και αριστοτελικός σχολιαστής του 14ου αιώνα. Δίδαξε γραμματική, φιλοσοφία, αστρονομία, ιατρική, ρητορική, πατερικά, δογματικά και αντιρρητικά κείμενα, Όμηρο και Αριστοτέλη (I.M.K.).

Πάπας με όνομα Αλέξανδρος Ε΄. Υπήρξε ο μοναδικός και τελευταίος Έλληνας που ανήλθε στο παπικό αξίωμα, από την εποχή των πρώτων μεσαιωνικών χρόνων (Στείρης, 2025).

Σε όλες τις βενετσιάνικες κατακτήσεις, τα γυναικεία μοναστήρια λειτουργούσαν και ως χώροι εγγραμματισμού των νέων κοριτσιών. Εκεί οι γονείς παρέδιδαν τα κορίτσια τους προσδοκώντας τη μόρφωση και την ηθική διαπαιδαγώγησή τους. Η Αρετούσα στον *Ερωτόκριτο* ήξερε γραφή και ανάγνωση. Ωστόσο, το παράδειγμα της Αρετούσας είναι αμφίβολο αν είναι πραγματικό και αν το ακολουθούσαν πολλές οικογένειες, στο να μορφώνουν τις θυγατέρες τους πέρα από τη διδασκαλία γραφής και ανάγνωσης (Παναγιωτάκης Ν., 1990).

Τον 15^ο αιώνα παρατηρείται μια έξαρση της φιλολογικής δραστηριότητας στην Κρήτη, γεγονός που πρέπει να συσχετιστεί με τη βελτιωμένη ποιότητα της εκπαίδευσης. Μέσα στα μεγάλα αστικά κέντρα της Κρήτης υπήρχαν ιδιώτες που προσλαμβάνονταν ως οικοδιδάσκαλοι ή ακόμα ως διευθυντές διδακτηρίων, με σκοπό να διδάξουν γραφή και ανάγνωση σε ολιγομελή αριθμό μαθητών. Η συνομολόγηση των συμβάσεων μεταξύ γονέων και διδασκάλων γινόταν πολλές φορές με νοταριακή πράξη στην οποία εξασφαλιζόταν η αμοιβή του δασκάλου. Πολλοί από τους ιδιώτες διδασκάλους κυρίως Ιταλοί μάθαιναν στους μαθητές τους τα λατινικά και τα ιταλικά, τα οποία ήταν απαραίτητα προσόντα για τους νοτάριους αλλά και για αρκετές εμπορικές δραστηριότητες (Τζιβάρια, 2012).

Οι νεώτερες έρευνες αντλούν πληροφορίες από τις μαρτυρίες των πρώιμων ποιητών της Κρητικής Λογοτεχνίας, όπως του Στέφανου Σαχλίκη,³ του Λεονάρδου Δελλαπόρτα⁴ και του Μαρίνου Φαλιέρου,⁵ οι οποίοι γεννήθηκαν και έζησαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους στην Κρήτη στα τέλη του 14^{ου} αιώνα και αρχές του 15^{ου}, πώς στον Χάνδακα λειτουργούσαν σχολεία ελληνικής και λατινοϊταλικής εκπαίδευσης. Η δίγλωσση παιδεία του Δελλαπόρτα ή Ντελλαπόρτα στα λατινικά-ιταλικά (φράγκικα) και στα αρχαία και νέα ελληνικά (ρωμαίικα), σίγουρα την είχε λάβει από τουλάχιστον δυο δάσκαλους. Η κοινωνική και οικονομική προέλευση τόσο του Σαχλίκη όσο και του Δελλαπόρτα φαίνεται ότι τους εξασφάλιζε πρόσβαση σε ιδιωτική εκπαίδευση. Ο πρώτος προερχόταν από οικογένεια φεουδαρχών ευγενών, ενώ ο δεύτερος από εύπορη αστική οικογένεια, γεγονός που τους παρείχε τη

³ Ο Στέφανος Σαχλίκης (γεννήθηκε γύρω στο 1331 – πέθανε μετά το 1391) ήταν κρητικός σατιρικός ποιητής που έζησε στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα από εύπορη ελληνική οικογένεια, οι οποίοι είχαν ασπαστεί τον καθολικισμό, στην πόλη και στο διαμέρισμα του Χάνδακα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ήταν ο πρώτος εκπρόσωπος της κρητικής λογοτεχνίας και ο πρώτος ποιητής που χρησιμοποίησε ομοιοκαταληξία στη νεοελληνική λογοτεχνία (Καπλάνης, 2010).

⁴ Ο Λεονάρδος Δελλαπόρτας προερχόταν από βενετσιάνικη εξελληνισμένη οικογένεια (περίπου 1350-1420) πρόσφερε τα πιο παλιά γνωστά σ' εμάς ποιήματα στην ελληνική γλώσσα, αποτελώντας τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στη βυζαντινή και την κρητική λογοτεχνία (Μανούσακας, 1995).

⁵ Ο Μαρίνος Φαλιέρος (περίπου 1395-1474) ήταν ευγενικής βενετικής καταγωγής ποιητής, που γεννήθηκε και έζησε στην Κρήτη και ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της πρώτης περιόδου της κρητικής λογοτεχνίας. Τα λογοτεχνικά έργα του που έχουν σωθεί είναι δύο ποιήματα ερωτικού και τρία θρησκευτικού-ηθικοδιδασκτικού περιεχομένου (Gemert, 2006)

δυνατότητα να λάβουν εκπαίδευση η οποία αποτελούσε προνόμιο κυρίως των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων (Παναγιωτάκης Ν., 1990).

Η άφιξη λογίων ως προσφύγων από περιοχές του βυζαντινού χώρου, οι οποίοι είχαν προβλέψει την επικείμενη πτώση της Βασιλεύουσας, ενέτεινε την αναζωπύρωση και τη διαρκή ενίσχυση της ελληνικής συνείδησης. Σε κάθε περίπτωση κατά τον 15^ο αιώνα η Κρήτη εμφανίζεται ως σταυροδρόμι μεγάλου αριθμού λογίων που περνούσαν από το Βυζάντιο στη Δύση, οι οποίοι συνέπραξαν στην ταχεία ανάπτυξη της πνευματικής δραστηριότητας που εκδηλώθηκε την ίδια εποχή στο νησί. Καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε και η ολοένα αυξανόμενη στροφή των ντόπιων προς την εγγραμματοσύνη, η οποία ευνόησε τη διάδοση της ελληνικής γραμματείας, όχι μόνο εντός της Κρήτης, αλλά και στη Μητρόπολη, καθώς και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Συνεισέφεραν ουσιαστικά στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων κατά την Αναγέννηση, ως δάσκαλοι, ως αντιγραφείς των χειρογράφων ή ακόμα ως επιμελητές εκδόσεων και διορθωτές τυπογραφείων της Βενετίας και άλλων ευρωπαϊκών πόλεων. Σε αυτό συνέδραμε επίσης και το ενδιαφέρον των Βενετών ευγενών που ως μαικήνες υποστήριζαν τα ελληνικά γράμματα.

Η Βενετία υπήρξε ο φυσικός προορισμός μεγάλου αριθμού λογίων, από όλες τις βενετικές κτήσεις και τις βυζαντινές περιοχές. Πολλά από τα εδάφη που ανήκαν προηγουμένως στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία βρίσκονταν πλέον υπό το βενετικό έλεγχο. Η διευκόλυνση των συγκοινωνιών και των επαφών μεταξύ των περιοχών αυτών και της Βενετίας προσέελκυσε πολλούς Έλληνες στη μητρόπολη, τόσο πριν όσο και μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Η γοητεία που ανέκαθεν ασκούσε η Βενετία στους Έλληνες δεν οφειλόταν μόνο στις πολυάριθμες ευκαιρίες επαγγελματικής απασχόλησης που προσέφερε, ούτε στο γεγονός ότι μεγάλο μέρος του ελληνικού χώρου τελούσε υπό βενετική κυριαρχία, αλλά και στην ύπαρξη μιας ακμαίας ελληνικής παροικίας, η οποία είχε αναπτυχθεί από νωρίς στη Μητρόπολη και επέτρεπε στους Έλληνες να διατηρούν τα έθιμα και τις παραδόσεις τους. Πολλοί από τους λόγιους του 15^{ου} και του 16^{ου} αιώνα που διακρίθηκαν στην Κρήτη και στην Ευρώπη ήταν γέννημα θρέμμα Κρητικοί. Υπολογίζεται πως γύρω στο 1480, κάπου 4000 Έλληνες ζούσαν στη Βενετία. Η σχέση τους με τις αρχές, καθοριζόταν από τις πολιτικές και τις θρησκευτικές αδιαλλαξίες των αντιθέτων πλευρών. Οι Κρητικοί αποτελούσαν τη δεύτερη σε αριθμό ομάδα της Ελληνικής Αδελφότητας⁶ με πρώτους τους Κύπριους. Κάπου ανάμεσα στην τέταρτη και την έβδομη δεκαετία του 16^{ου} αιώνα, οι Κρητικοί αποτελούσαν την τρίτη πληθυσμιακή ομάδα στην Αδελφότητα, μετά τους Ναυπλιώτες και τους Κερκυραίους. Τα επαγγέλματα στα οποία δραστηριοποιούνταν ήταν διάφορα, όπως ράφτες, καλαφάτηδες, κουρείς-χειρούργοι αλλά και έμποροι αρωμάτων, μπαχαρικών, λαδιού και μελιού-κεριού. Ανάμεσά τους βέβαια υπήρχε και μια σειρά μορφωμένων ανθρώπων που περιελάμβανε δασκάλους, κωδικογράφους και τυπογράφους. Πρόκειται για μια σειρά προσωπικοτήτων που

⁶ Η ελληνική Αδελφότητα ιδρύθηκε το 1498 στη Βενετία και αποτέλεσε την παλαιότερη και σημαντικότερη κοινότητα των Ελλήνων της διασποράς στη Δύση. Σημείο αναφοράς και συνάντησης ήταν ο ναός του Αγ. Γεωργίου. Υπήρξε το κέντρο πολιτιστικής, θρησκευτικής και οικονομικής ζωής για τα μέλη της, συμβάλλοντας στη διατήρηση της εθνικής τους ταυτότητας (Τσιρπανλής, 1997).

συνέβαλαν στη εξάπλωση της ελληνικής παιδείας στη Δύση. Οι κατάλογοι της Αδελφότητας μας δείχνουν το εύρος, την ποικιλία και αποδεικνύει τη συνεισφορά τους στην οικονομία και τον πολιτισμό της Γαληνοτάτης στον 16^ο αιώνα (Holton, 2015).

Είναι αξιοσημείωτος ο απροσδόκητα μεγάλος αριθμός των εγγράμματων προσωπικοτήτων που παρατηρείται αυτή την εποχή στην Κρήτη, ακόμα και στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Έχει ασφαλώς κοινωνικοοικονομικά κριτήρια και αντανακλά τον πόθο όλων των κοινωνικών ομάδων στην επίτευξη ανετότερων συνθηκών διαβίωσης και συνακόλουθα τον παράγοντα της κοινωνικής τους ανέλιξης και ανάδειξης. Πλεονέκτημα στη μόρφωση είχαν σίγουρα οι καθολικοί λόγω της λατινοϊταλικής τους παιδείας, ωστόσο από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, πολλοί Κρητικοί ορθόδοξοι επιδίωκαν ανώτατη μόρφωση μεταβαίνοντας σε ιταλικά πανεπιστήμια. Η εκπαιδευτική αύξηση, ιδιαίτερα τους δυο τελευταίους αιώνες της βενετοκρατίας, δεν εκπορεύτηκε από τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις του νησιού, αλλά κυρίως από τη ραγδαία ανερχόμενη κοινωνική τάξη των Κρητικών. Όπως αναφέρει ο ευγενής Ρεθύμνιος Βενετοκρητικός Francesco Barozzi (1537–1604), ένας από τους διασημότερους μαθηματικούς της εποχής του, οι Κρητικοί έχοντας θεϊκή έμπνευση, καταφεύγουν στην Ιταλία για να μορφωθούν και να γυρίσουν πίσω στην πατρίδα τους για να τη φωτίσουν με τις γνώσεις τους (Παναγιωτάκης, 1990).

Για τους Δυτικούς, ήδη από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, οι ελληνικές σπουδές αντιπροσώπευαν μια τάση αντίδρασης στον σχολαστικισμό που κυριαρχούσε στα μεσαιωνικά πανεπιστήμια. Στην αντίδραση αυτή συνετέλεσε ο σταδιακός πολλαπλασιασμός μεταφράσεων των άγνωστων ελληνικών κειμένων στα λατινικά. Οι ελληνικές σπουδές ενισχύθηκαν περαιτέρω με την κατάρτιση ουμανιστικών βιβλιοθηκών και τη δημιουργία εδρών διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας σε ιταλικά δημόσια ή ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, καθώς και με την αναβίωση αρχαιοελληνικών θεσμών όπως οι Ακαδημίες και τα Συμπόσια, που αποτελούσαν τόπους συγκέντρωσης των διανοουμένων. Η σπουδή των ελληνικών στηριζόταν επί το πλείστον στα κείμενα αρχαίων συγγραφέων και της εκκλησιαστικής γραμματείας, τα περισσότερα των οποίων είχαν ποιητικό σχήμα. Η διάδοση της ελληνικής γλώσσας από τους Έλληνες μετανάστες εντασσόταν αφενός στην προσπάθεια διατήρησης και διάσωσης της πολιτισμικής τους κληρονομιάς και αφετέρου, εξέφραζε την προσδοκία να διασφαλίσουν τις προϋποθέσεις για μια νόμιμη επιστροφή στην πατρίδα τους. Ο τρόπος από τον οποίο προέρχονταν οι περισσότεροι λόγιοι και στον οποίο διατηρούταν η βυζαντινή εκπαιδευτική παράδοση ήταν η Κρήτη (Μαλτέζου, 2015).

3. Τυπογράφοι και λόγιοι

Ως Αναγέννηση χαρακτηρίζεται η ιστορική περίοδος κατά την οποία η ανθρώπινη διανόηση επιχείρησε να απελευθερωθεί από τα περιοριστικά θεολογικά δόγματα του μεσαίωνα, με στροφή στις ανθρώπινες σπουδές πάνω στις αναλύσεις και τις κριτικές, όπως τις υποδείκνυαν οι αρχαίες ελληνικές γραφές. Η ανάγκη για εξεύρεση των αρχαίων πηγών είχε δημιουργήσει το πλαίσιο του ορθολογισμού και της παρατήρησης του ίδιου του ανθρώπου και της φύσης και εν τέλει την επιδίωξη συνοχής της ιδεατής πολιτισμικής της εποχής, με τον Αρχαίο κόσμο. Η Κρήτη από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, είχε αναδειχθεί ως συνεχιστής της αρχαίας και βυζαντινής πολιτισμικής παράδοσης, ως το σημαντικότερο κέντρο των ελληνικών σπουδών του τότε κόσμου. Οι πλούσιες και ανταγωνιστικές μεταξύ τους πόλεις-κράτη της Ιταλίας με τους ευκατάστατους ουμανιστές διευκόλυνε τις αναζητήσεις τους, τόσο μέσα στα σύνορα της Ιταλίας, όσο και πέρα από αυτά, σε κτήσεις όπου ήταν ακόμα υπαρκτό το ελληνικό πνεύμα. Οι πρώτοι Ιταλοί ουμανιστές εντρύφησαν στην ελληνική από δασκάλους που επισκέπτονταν την Κρήτη, για να εξελίξουν τις γνώσεις τους στη γλώσσα και να αγοράσουν χειρόγραφα. Ο τρόπος εκπαίδευσης τους αντέγραφε τον βυζαντινό κύκλο σπουδών, ο οποίος συνυπήρχε με τον λατινικό. Είχαν αναπτυχθεί οι αντιγραφικές δραστηριότητες κωδικογράφων, οι οποίοι μέσω της χρηματοδότησης σπουδαίων ουμανιστών, κατάφεραν να διασώσουν ένα σημαντικό αριθμό ποσότητας και ποιότητας έργων της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής γραμματείας (Holton, 2015).

Η Βενετία κατά τον 15^ο αιώνα, αποτελούσε το κέντρο της τυπογραφικής παραγωγής σε ολόκληρη την Ευρώπη, εξαιτίας της οικονομικής, πολιτιστικής και πολιτικής κατάστασης της. Σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο που βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, η ίδρυση και η λειτουργία τυπογραφείων ήταν απαγορευμένες. Ως εκ τούτου, δεδομένου ότι η Βενετία αποτελούσε μεγάλο κέντρο υποδοχής των Ελλήνων που είχαν εγκαταλείψει την Πόλη, ήταν ουσιαστικά το μέρος που έδωσε τη δυνατότητα να εκδοθούν τα πρώτα ελληνικά βιβλία, εκτός Βυζαντίου. Ήταν η πόλη που επέτρεψε στους Έλληνες της διασποράς να επιδοθούν εκτός από τις οικονομικές και σε σπουδαίες πνευματικές δραστηριότητες. Αποτέλεσε το τυπογραφικό κέντρο του υποδουλωμένου Ελληνισμού. Η άφιξη Κρητικών τυπογράφων και εκδοτών αργότερα συνέπεσε χρονικά με το αίτημα του κόσμου της Αναγέννησης να μελετήσει και να εντρυφήσει στην ελληνική γλώσσα και στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Οι λόγιοι, οι φοιτητές και ευγενείς της Ευρώπης ήταν το έτοιμο κοινό που υποδέχθηκε τις πρώτες εκτυπώσεις (Κουνενάκη, 2004).

Στην Ιταλία, οι περισσότεροι από τους εργαζόμενους στα τυπογραφία, συμπεριλαμβανομένων και των στοιχειοθετών δεν γνώριζαν ελληνικά. Τα λάθη που έκαναν ήταν τόσα πολλά, που προκαλούσαν τη δυσπιστία των αναγνωστών τους. Εξ αιτίας αυτού του γεγονότος η συνεργασία των τυπογραφείων με λόγιους που είχαν ως μητρική γλώσσα τα ελληνικά κρινόταν απαραίτητη. Οι προσληφθέντες Έλληνες

λόγιοι προσπαθούσαν να διορθώσουν τα τυπογραφικά λάθη, να χαράξουν νέα τυπογραφικά στοιχεία και να αποκαταστήσουν τα κείμενα από τις φθορές της χειρόγραφης παράδοσης, είτε ως τυπογράφοι, είτε ως εκδότες. Σε τυπογραφείο του Μιλάνο εκδόθηκε το πρώτο εξολοκλήρου στα ελληνικά βιβλίο. Το βιβλίο ήταν *Η Επιτομή των οκτώ του λόγου μερών*, ένα εγχειρίδιο της γραμματικής του Κωνσταντίνου Λάσκαρη από την Κωνσταντινούπολη, σε επιμέλεια του Δημήτρη Δαμιλά, ο οποίος σχεδίασε και έκοψε όλα τα τυπογραφικά στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν (Τζιβάρα, 2012).

Οι πρώτοι Κρητικοί που τύπωσαν βιβλία στα τέλη του 15^{ου} αιώνα στη Βενετία ήταν ο Λαόνικος ο Κρης και ο Αλέξανδρος Χάνδακος. Και ο Λαόνικος αλλά και ο Αλέξανδρος ήταν τέκνα Πρωτοπαπάδων Ουνιτών. Ο μεν Λαόνικος είχε καταγωγή από τα Χανιά, ο δε Αλέξανδρος από τον Χάνδακα. Εκτύπωσαν ο πρώτος τη *Βατραχομυομαχία* και ο δεύτερος το *Ψαλτήριον* το 1486. Η έκδοσή τους αποδίδεται στο ίδιο τυπογραφείο, εξαιτίας της ομοιότητας των τυπογραφικών τους στοιχείων. Το *Ψαλτήριον*, πέρα από την ιδιότητά του ως λειτουργικού κειμένου, ήταν από τα βιβλία που χρησιμοποιήθηκαν για αιώνες από τα Ελληνόπουλα για να μάθουν γράμματα. Ο κοινός στόχος και των δυο ήταν η έκδοση βιβλίων για το ελληνικό κοινό. Ο σχεδιασμός, η κοπή και η χάραξη νέας σειράς γραμμάτων φανερώνει την πρόθεσή τους για έκδοση παραπάνω λειτουργικών κειμένων. Το βέβαιο είναι πως και οι δυο τους ήταν αντιγραφείς χειρογράφων και προσπάθησαν να αξιοποιήσουν τις γνώσεις τους πάνω στα έντυπα. Η συνέχεια τους δυστυχώς δεν καρποφόρησε μάλλον εξαιτίας οικονομικών δυσχερειών. Παρόλα αυτά, κάποιες από τις προτάσεις τους υλοποιήθηκαν δεκατρία χρόνια αργότερα από τον Ζαχαρία Καλλιέργη (Μπάνου 1., 2004).

Η μεγάλη πρόοδος στην έκδοση εύχρηστων βοηθημάτων για τη σπουδή και τη διδασκαλία των ελληνικών συντελέστηκε στη Βενετία, όπου υπήρχε ο κατάλληλος τεχνικός εξοπλισμός και τα απαραίτητα πρόσωπα. Στο εργαστήριο του Lucantonio Giunta μια ομάδα Κρητικών τεχνιτών και λογίων έστησαν στα τελευταία χρόνια του 15^{ου} αιώνα το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο. Το τυπογραφείο του Καλλιέργη στη Βενετία ήταν ένα κρητικό εργαστήριο. Όπως αναφέρει ο Μάρκος Μουσούρος (1470-1517), σε επιστολή του: «Κρης ο τερνεύσας, τα δε χαλκία Κρης ο συνείρας, Κρης ο κάθ' εν στίζας Κρης ο μολυβδοχύτης, Κρης δαπανά νίκης ο φερώνυμος αυτός ο κλείων, Κρης τάδε Κρησίν ο Κρης ήπιος αιγιόχος... οι γαρ αφ' ιρής Ελλάδος Ελλάνων παισί πρέπουσι τύποι» (Δημητσάς, 1900:126). Δηλαδή Κρητικοί ετόρνευαν, εμολυβδόχοαν, έλεγχαν και διόρθωναν τα τυπογραφικά δοκίμια και φρόντιζαν για το φωτισμό του Γένους. Ασφαλώς αναφέρεται στην έκδοση του *Μεγάλου Ετυμολογικού* το 1499, από το τυπογραφείο του Ζαχαρία Καλλιέργη σε συνεργασία με το Νικόλαο Βλαστό και την οικονομική στήριξη της Άννας Παλαιολογίνας Νοταρά. Το βιβλίο προλογίζει με ποίημα ο Μάρκος Μουσούρος. Το έργο στόχευε το ιταλικό φιλομαθές κοινό που ήθελε να μάθει ελληνικά. Ήταν τυπωμένο με μαύρο και κόκκινο μελάνι, σε βυζαντινότυπο τυπογραφικό στυλ, στο οποίο συνεχιζόταν η εικονογραφική παράδοση των βυζαντινών χειρογράφων. Ως πρότυπο είχε τον προσωπικό

επισεσυσμένο γραφικό χαρακτήρα του Καλλιέργη και τα τυπογραφικά στοιχεία του είχαν ενσωματωμένα τους τόνους και τα πνεύματα στα γράμματα τους. Σε όλη του τη ζωή ο Ζαχαρίας περνούσε με ευκολία από το χειρόγραφο στο έντυπο και αντίστροφα. Μάλιστα την τέχνη του κωδικογράφου την εξασκούσε για βιοποριστικούς λόγους στις οικονομικά δύσκολες περιόδους της ζωής του (Μπάνου 2., 2004).

Εικ. 3: Το τυπογραφικό σήμα του Ζαχαρία Καλλιέργη, στο «Μέγα Ετυμολογικόν» (Βενετία, 1499), με τα αρχικά του ΖΚ μέσα στο δικέφαλο αετό.

Ο Καλλιέργης ή Καλλέργης ήταν Ρεθύμνιος από αρχοντορωμαίικη οικογένεια. Γεννήθηκε γύρω στο 1473 και υπήρξε λόγιος, ουμανιστής, καλλιγράφος, σχεδιαστής και χαράκτης τυπογραφικών στοιχείων. Δεν ήταν γνωστός μόνο εξαιτίας της έκδοσης του *Ετυμολογικού*, αλλά και επειδή χρημάτισε δάσκαλος στο βραχύβιο Ελληνικό Γυμνάσιο στη Ρώμη, το οποίο ίδρυσε το 1514 ο Πάπας Λέων ο Ι΄. Επίσης ήταν ο ιδρυτής του πρώτου ελληνικού τυπογραφείου το 1515 στη Ρώμη, στο οποίο τυπώθηκαν έργα του Πίνδαρου, του Θεόκριτου και άλλα. Το 1515, εγκαταστάθηκε η ελληνική τυπογραφία στη Ρώμη, όπου χάρις στην εύνοια του Λέοντα, βρήκε πρόθυμους χρηματοδότες και προστάτες για την τυπογραφική του δραστηριότητα (Παναγιωτάκης Ν., 1990). Το εκδοτικό του έργο τελείωσε το 1523, με την έκδοση του ελληνικού λεξικού του Βαρίνου Φαβορίνου, το οποίο αποτελούσε ένα εράνισμα προηγούμενων λεξικών. Ο Καλλιέργης συνέχισε τη φιλολογική του δραστηριότητα ως αντιγραφέας χειρογράφων μέχρι το 1524, έτος που χάνονται τα ίχνη του. Χειρόγραφα έργα του βρίσκονται στις βιβλιοθήκες του Παρισιού, του Βατικανού και της Οξφόρδης (Γιαννακόπουλος, 1965)

Χωρίς αμφιβολία η τυπογραφική δραστηριότητα του Καλλιέργη αποτελεί το χρονικό ορόσημο του έντυπου ελληνικού βιβλίου, καθώς γνώριζε ως κατασκευαστής των τυπογραφικών στοιχείων τις εξελίξεις της τυπογραφικής τέχνης. Τα στοιχεία του καθιερώθηκαν και αντιγράφηκαν τόσο από τους σύγχρονους, όσο και από τους μεταγενέστερους τυπογράφους, γεγονός που επηρέασε καθοριστικά την παραγωγή των ελληνικών βιβλίων για τους επόμενους αιώνες. Μέχρι την τέχνη του Καλλιέργη το ελληνικό βιβλίο δεν διέφερε από το ιταλικό, το οποίο συχνά εκδιδόταν από το ίδιο εργαστήριο και τους ίδιους τυπογράφους, με τους πειραματισμούς τους ανάμεσα στο χειρόγραφο και το έντυπο ή ακόμα ανάμεσα στο αρχέτυπο και το αντίγραφο. Ωστόσο τα νέα στοιχεία που εισήγαγε ο Καλλιέργης επέτρεψαν στην ελληνική τυπογραφία να απαγκιστρωθεί από την ιταλική και να αποκτήσει προσωπική ταυτότητα (Μπάνου 2., 2004).

Η παρουσία του Νικολάου Βλαστού από το Ρέθυμνο στη Βενετία εντοπίζεται πριν από το 1479 και υπολογίζεται πως ήταν περίπου 20-25 ετών. Προερχόταν από

την αρχοντοκρατική οικογένεια των Βλαστών, μία από τις δώδεκα αρχοντικές βυζαντινές οικογένειες, που σύμφωνα με την παράδοση εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη το 961 μ.Χ. με εντολή του Αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά, μετά την ανακατάληψη του νησιού από τους Άραβες. Στη Βενετία συνδέθηκε φιλικά με τον φιλέλληνα Άλδο Μανούτιο,⁷ στο τυπογραφείο του οποίου είχαν πραγματοποιηθεί και εκδοθεί σημαντικά βιβλία που αποτελούν μέχρι και σήμερα μνημεία τυπογραφικής τέχνης. Δίπλα του ήρθε σε επαφή με τον κύκλο των πνευματικά καλλιεργημένων και φιλομαθών προσώπων της εποχής του. Η συνάντηση του Νικολάου με το συμπατριώτη του Ζαχαρία στη Βενετία, με τον οποίο είχε αναπτύξει αδελφική φιλία, σχετίστηκε με τους ίδιους κύκλους των λογίων και των θαυμαστών της τυπογραφίας. Και οι δύο φαίνεται ότι ήταν αν όχι συνομήλικοι, τουλάχιστον περίπου της ίδιας ηλικίας. Η φιλία τους καλλιεργήθηκε μέσα στο κοινό κλίμα της καταγωγής τους από την ίδια πόλη, από την ίδια κοινωνική τάξη, ως γόνων αρχοντικών οικογενειών και από την εξαιρετική τους παιδεία. Η γοητεία της τέχνης της τυπογραφίας, τους παρέσυρε με ευκολία μέσα στο κλίμα της αισιοδοξίας και καινοτομίας που δημιουργούσε η νέα μορφή έκφρασης και μόρφωσης, εργαλεία που άξιζε να χρησιμοποιηθούν για την ανάταση του ελληνικού πνεύματος το οποίο τελούσε υπό την κατοχή των Φράγκων και των Τούρκων.

Η κοινή τους επιδίωξη συνδέθηκε με τους στόχους της Άννας Νοταρά. Η Άννα Νοταρά ήταν κόρη του Μεγάλου Δούκα Λουκά Νοταρά, πρωθυπουργού του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου του Βυζαντίου, η μοναδική επιζώσα από την οικογένεια της, μετά την Άλωση. Η Νοταρά διατηρούσε άσβεστες τις πολιτισμικές βυζαντινές ιδέες και με δική της πρωτοβουλία, κοσμήθηκε ο Ναός του Αγίου Γεωργίου της Αδελφότητας με φορητές εικόνες που έφερε από την Κωνσταντινούπολη (Γιαννακόπουλος, 1965). Οι τρεις μαζί συγκρότησαν την πρώτη μεγάλη κρητική τυπογραφία στη Βενετία. Το κοινό τους όραμα και πάθος, τους συνένωσε στην πραγμάτωση του πρώτου αμιγώς ελληνικού τυπογραφείου, που όπως αναφέρει ο Σάθας⁸ στο άρθρο του «Η πρώτη εκ Βενετίας Ελληνική Τυπογραφία» (1905), «Αντίπαλος της Μεδιολάνοις στη Φλωρεντία και αυτής της εν Βενετία Αλδιανής του Άλδου Μανούτιου, η ελληνική αυτή τυπογραφία, ην καθαρώς εθνικόν έργον, ούτε χαρακτας, ούτε συνθέτας, ούτε στοιχειθέτας, αλλ' ουδέ και ξένους χορηγούς έχουσα, αλλά πάντα ελληνικά» (Χατζηδάκης, 2004: 10).

⁷ Ο Άλδος Μανούτιος (1452-1515) ήταν Ιταλός Ουμανιστής, άριστος γνώστης της ελληνικής γλώσσας και σημαντικός τυπογράφος της Αναγέννησης. Ήταν από τους πρώτους που εκτύπωσε βιβλία με ελληνικούς χαρακτήρες. Συνέβαλλε στην καθιέρωση της πλάγιας γραφής και της άνω τελείας. Σπουδαίο γεγονός επίσης χαρακτηρίζεται η έκδοση δερματόδετων βιβλίων σε μέγεθος τσέπης από το τυπογραφείο του (Γεροντοπούλου, 2023).

⁸ Ο Κων. Σάθας (1842-1914), με πραγματικό όνομα Κων. Σαθόπουλος, ήταν από τους πιο επιφανείς ιστορικούς της νεότερης Ελλάδας, καθώς και από τους ηγέτες που αφορούσαν στις νεοελληνικές έρευνες. Υπήρξε θεμελιωτής των Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών στην Ελλάδα (Ρασσιάς, 2009).

Εικ. 4: Το τυπογραφικό σήμα του Νικολάου Βλαστού, στο «*Μέγα Ετυμολογικόν*» (Βενετία, 1499): Βλαστός αμπέλου, τα ICXC, με το ονοματεπώνυμο του Ν. Βλαστού. Τίτλος: «*Ετυμολογικόν μέγα κατά αλφάβητον πάνυ ωφέλιμον*», Συγγραφείς: Μάρκος Μουσούρος (1470-1517), Νικόλαος Βλαστός (15ος αι.), Έκδοση: Ζαχαρίου Καλλιέργου, Εν Ενεταίαις.

Το πρώτο και σπουδαιότερο έργο της τριπλής συνεργασίας ήταν το *Μέγα Ετυμολογικόν*. Πρόκειται για το πληρέστερο μεσαιωνικό λεξικό και αριστούργημα της τέχνης της τυπογραφίας. Το *Μ.Ε.* κοσμείται με επίτιτλα και πρωτογράμματα που όσο και στο εξώφυλλο του που έχει ξυλογραφίες στολισμένες με αληθινό χρυσάφι και το αναδεικνύουν ως έργο κορυφαίας τυπογραφικής και καλλιτεχνικής αξίας. Στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού, βρίσκεται ένα χειρόγραφο καλλιγραφημένο από τον Βλαστό, με χρονολογία 1484. Από το ίδιο τυπογραφείο λίγους μήνες μετά την έκδοση του *Μ.Ε.* το 1499, ακολούθησε η έκδοση του *Σιμπλικίου Μεγάλου Διδασκάλου υπόμνημα εις τας δέκα κατηγορίας του Αριστοτέλους* και αμέσως τον επόμενο χρόνο εξέδωσαν το *Υπόμνημα εις τας πέντε φωνάς από φωνής Αμμοινίου μικρού του Ερμείου* και το ιατρικό σύγγραμμα του Γαληνού *Θεραπευτική Μέθοδος*. Παραμένει άγνωστο γιατί μετά την έκδοση αυτών των βιβλίων η τυπογραφική δραστηριότητα Βλαστού και Καλλιέργη σταμάτησε απότομα, στο κατώφλι του 16^{ου} αιώνα. Είναι βέβαιο πως η τυπογραφική δραστηριότητα δεν διακόπηκε εξαιτίας κάποιου θανάτου ενός εκ των δυο ή και των δυο. Υπάρχουν τεκμηριωμένες αποδείξεις πως ο Βλαστός ήταν εν ζωή μέχρι και το 1514, όπου κληρονόμησε μέρος της περιουσίας της Νοταρά (Χατζηδάκης, 2004).

Περί το 1470 γεννήθηκε στην Κρήτη ο Μάρκος Μουσούρος. Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν πως γεννήθηκε στο Ρέθυμνο ωστόσο, πιθανότερο θεωρείται ότι καταγόταν από τον Χάνδακα. Αναγνωρίστηκε ως ο δεινότερος ελληνιστής φιλόλογος της Αναγέννησης. Με εξαιρετικά στέρεες βάσεις τόσο στα ελληνικά όσο και στα λατινικά γράμματα κατέλαβε θέση δασκάλου στην αυλή των Μεδίκων, στη Φλωρεντία. Εκεί ήρθε σε επαφή με φημισμένους Βυζαντινούς και Ιταλούς ουμανιστές και είχε τη δυνατότητα να παρακολουθήσει από κοντά τις σκέψεις τους και τις διαλέξεις τους. Μυήθηκε στα μυστικά της φιλολογίας δίπλα στον Ιανό Λάσκαρη,⁹ έναν από τους διασημότερους λόγιους εκ της Κωνσταντινούπολης.

Ο γνωστότερος λόγιος που επωφελήθηκε της διδασκαλίας του Μουσούρου, ήταν ο Έρασμος. Πιθανόν ο Μουσούρος συνέδραμε στην έκδοση των *Απάντων* του

⁹ Ιανός Λάσκαρης (Κων/πολη 1445- Ρώμη 1534): Υπήρξε ο πλέον πολυπράγμων Έλληνας της διασποράς. Βοήθησε ως σύμβουλος τους Μεδίκους στη δημιουργία και οργάνωση του ελληνικού τμήματος της βιβλιοθήκης τους. Ο ίδιος με την οικονομική άνεση που είχε, απέκτησε την πλουσιότερη συλλογή βιβλίων της εποχής του και θεωρείται πως η βιβλιοθήκη του ήταν δεύτερη σε πλούτο μετά τη βιβλιοθήκη του καρδινάλιου Βησσαρίωνα (Στάικος, 2012).

Ομήρου το 1478/1489, έργο το οποίο εκδόθηκε από τον καθηγητή Δημήτριο Χαλκοκονδύλη¹⁰ και τον έμπειρο Κρητικό επίσης Δημήτρη Δαμιλά. Ο Δαμιλάς υπήρξε από τους πιο σημαντικούς πρωτεργάτες της τυπογραφίας στα ελληνικά χρονικά. Γεννήθηκε στην Κρήτη τον 15^ο αιώνα και πέθανε τον 16^ο στη Βενετία, από εξελληνισμένους Ιταλούς με καταγωγή από το Μιλάνο (Ντα Μιλάν-Δαμιλάς). Υπέγραφε ως «Δημήτριος ο Κρης» ή ως «Δημήτριος ο Μεδιολαναεύς». Επιστάτησε στην εκτύπωση του πρώτου εκτυπωμένου και χρονολογημένου ελληνικού βιβλίου το 1476, εικοσιένα μόνο χρόνια μετά την ανακάλυψη του Γουτεμβέργιου. Ήταν το έργο του Κωνσταντίνου Λάσκαρη, *Επιτομή των οκτώ του Λόγου μερών*, το οποίο είχε γραμματικό και εκπαιδευτικό χαρακτήρα και όχι θρησκευτικό. Επίσης επιμελήθηκε την έκδοση στα *Άπαντα* του Ομήρου, εννοώντας προφανώς τα σωζόμενά του. Το δίτομο έργο κυκλοφόρησε στη Φλωρεντία και έτυχε μεγάλου θαυμασμού και υποδοχής από τον ουμανιστικό κόσμο (Στάικος, 2004).

Την εποχή του 15^{ου} αιώνα στην οποία αναφερόμαστε, όποιος επένδυε στην εκτύπωση βιβλίων στην ελληνική γλώσσα απέβλεπε σε ένα ουμανιστικό κοινό, το οποίο ενδιαφερόταν ουσιαστικά για την εκμάθηση της γλώσσας των αρχαίων Ελλήνων. Η διδασκαλία της γινόταν ευκολότερη με τη συνοδεία της αντίστοιχης μετάφρασης στα λατινικά. Η καθοριστική συμβολή του διδάσκαλου εξυπηρετούσε στη διόρθωση όσων χωρίων είχαν αλλοιωθεί εξαιτίας των πολλών τυπογραφικών σφαλμάτων. Απαραίτητοι ήταν επίσης οι τρόποι διοχέτευσης και διάθεσης των έργων αυτών μέσω του εμπορίου στο αγοραστικό κοινό, το οποίο ήταν διασκορπισμένο σε ολόκληρη την Ευρώπη. Αν και η συμβολή του Μουσούρου στην έκδοση του *Μ.Ε.* ήταν πιο πολύ περιορισμένη σε συμβουλές προς τους εκδότες, στη συνέχεια για την έκδοση της *Θεραπευτικής Μεθόδου* του Γαληνού, ήταν ουσιαστικότερη. Φρόντισε να εξασφαλίσει μια σειρά χειρογράφων από ένα ουμανιστή γιατρό, για να ολοκληρωθεί όσο γινόταν πληρέστερα το εκδοτικό τόλμημα των φίλων του, Βλαστού και Καλλιέργη.

Τη χρονιά του 1503, από τη θέση του υπεύθυνου της υπηρεσίας λογοκρισίας των ελληνικών βιβλίων, αφότου διορίστηκε από τους Βενετούς ως ο πλέον αρμόδιος, ανάλαβε επιπλέον τη θέση του καθηγητή στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Με αυτόν τον τρόπο έγινε ο κύριος ρυθμιστής στην κυκλοφορία και την πρόσληψη των ελληνικών έργων και κειμένων. Ανάμεσα στους μαθητές του συγκαταλέγονταν κοσμικές και εκκλησιαστικές προσωπικότητες της εποχής από ολόκληρη την Ευρώπη, που είχαν τη δίψα να μεταφράζουν, να κατανοούν και να ερμηνεύουν τα ελληνικά κείμενα. Χάρη σ' αυτό το γεγονός, ο σπόρος των ελληνικών σπουδών μεταφέρθηκε σε χώρες που βίωναν με το δικό τους τρόπο την πολιτισμική αναγέννηση. Το ακατάπαυστο ενδιαφέρον του Μουσούρου για την τυπογραφική προσπάθεια των Κρητικών στη Βενετία, μαρτυρείται μέσα από τις επιστολές του προς τον συμπατριώτη του, επίσης Κρητικό λόγιο του 15^{ου} αιώνα, Ιωάννη

¹⁰ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης (Αθήνα 1423- Μιλάνο 1511): Έλληνας λόγιος και συγγραφέας με αρχοντικές ρίζες από το Βυζάντιο. Κάτοχος επίσης σπουδαίας βιβλιοθήκης που απέκτησε ως κληρονομιά από το δάσκαλό του Θεόδωρο Γαζή. Η δράση του κατά την Αναγέννηση βοήθησε στην αναβίωση διάδοση και διάσωση των ελληνικών γραμμάτων στη Δύση (Χρήστου, 2011)

Γρηγορόπουλο. Εκεί εξέφραζε την αδημονία του για τις εκδόσεις τραγωδιών του Σοφοκλή και του Ευριπίδη, οι οποίες εκδόθηκαν από το τυπογραφείο του Άλδου το 1503.

Ο πιο γνωστός και φημισμένος μαθητής του Μουσούρου, υπήρξε ο Ολλανδός Έρασμος, ο οποίος έβαλε τη σφραγίδα του στον χριστιανικό ουμανισμό της εποχής του. Με τη συμβολή του Μανούτιου, γύρω στο 1510-11, ολοκλήρωσαν και εξέδωσαν κάποιες από τις σημαντικότερες πρώτες εκδόσεις της κλασικής γραμματείας. Έργα τα οποία τυπώθηκαν ήταν οι *Ωδές* του Πίνδαρου, οι *Δειπνοσοφιστές* του Αθηναίου, οι *Επιστολές* του Κικέρωνα, με μετάφραση των ελληνικών χωρίων στα λατινικά, το *Λεξικό* του Ησυχίου, τα *Υπομνήματα* του Αλέξανδρου Αφροδισέως και τα *Τοπικά* του Αριστοτέλη, με σκοπό πάντα τη διδασκαλία τους. Αξιοσημείωτο γεγονός είναι η έκδοση των *Απάντων* του Πλάτωνα, η οποία αντικατοπτρίζει τις ιδεολογίες και τα οράματα της κοινωνίας το 1513. Κατά την προσφορά του βιβλίου στον Πάπα Λέοντα Ι΄, με ιδιόχειρη ποιητική αφιέρωση του, ο Μουσούρος καλεί τον Πάπα να εμπνευστεί από τα αρχαία ελληνικά ιδεώδη και τον πολιτισμό και να ενισχύσει τις κλασικές σπουδές. Μάλιστα τον προτρέπει να ηγηθεί μιας σταυροφορίας, για την απελευθέρωση των Ελλήνων από τον οθωμανικό ζυγό. Το ευνοϊκό κλίμα για τη μελέτη των ελληνικών γραμμάτων που επικρατούσε στο περιβάλλον του Πάπα Λέοντα Ι΄, σε συνδυασμό με την ίδρυση του Ελληνικού Γυμνασίου στη Ρώμη και τις τυπογραφικές πρωτοβουλίες του Ζαχαρία Καλλιέργη, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ευρύτερη διάδοση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (Παπαδάκη, 2004).

Ήδη από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, πολυάριθμοι Ιεράρχες, κλασικοί φιλόλογοι, καθηγητές, σχολιαστές, διορθωτές, εκδότες κειμένων και βιβλίων, τυπογράφοι ή αντιγραφείς χειρογράφων, συγκροτούσαν το σώμα των κρητικών λογίων στο νησί και έξω από αυτό. Η σπουδαιότητα του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, ή Πάδουας ή Ποτάβιον, το *Studium* για την πνευματική αναγέννηση του ελληνισμού, κατά τους τελευταίους αιώνες της βενετοκρατίας, αποδεικνύεται με το πλήθος των Κρητικών που σπούδασαν εκεί, καθώς ήταν το ακαδημαϊκό κέντρο της Γαληνότητας. Πρόκειται για ένα από τα αρχαιότερα Πανεπιστήμια από το 1222, το οποίο μπήκε υπό τον έλεγχο και την οικονομική εξάρτησή του από τη Βενετία το 1405. Η Βενετία αγκάλιασε και προστάτευσε με κάθε τρόπο το πανεπιστήμιο αυτό και προσέλκυσε πλήθος φοιτητών και καθηγητών. Ήταν οργανωμένο σύμφωνα με το πρότυπο του αρχαιότερου Πανεπιστημίου της Ιταλίας της Μπολόνια. Άρρηκτα δεμένη με την ιστορία του είναι η λειτουργία φοιτητικών συσσωματώσεων, των *Nazioni*, σπουδαστικών ομάδων με κοινό τόπο καταγωγής, οι οποίες είχαν οργανωθεί κατά το πρότυπο των συντεχνιών. Οι Κρητικοί και οι άλλες «Υπερπόντιες» εθνότητες όπως των Κυπρίων, των κατοίκων στα Ιόνια νησιά, της ηπειρωτικής Ελλάδας, της Κωνσταντινούπολης και γενικά όσων μιλούσαν ελληνικά και ακολουθούσαν το ορθόδοξο δόγμα, αναφέρονται ως *Nazione Ultramarina*.

Στο Πανεπιστήμιο λειτουργούσαν δυο κατευθύνσεις, η Νομική και η Ιατρικοφιλοσοφική. Τα καταστατικά του Πανεπιστημίου δείχνουν πως στη Νομική

συμμετείχαν 22 Nazioni, ενώ στην Ιατροφιλοσοφική 7. Οι λόγοι για την προτίμηση των Ελλήνων σπουδαστών στην Πάδοβα εντοπίζονται κυρίως στις πολιτικές σχέσεις ανάμεσα στη Βενετία και στις κατακτημένες ελληνικές περιοχές του ελλαδικού χώρου. Η Γαληνοτάτη προώθησε το Πανεπιστήμιο της Παδούης ως κέντρο του ουμανισμού και της διάδοσης των ελληνικών σπουδών. Στην έδρα του καθηγητή, ο πλέον επιφανής υπήρξε ο Γαλιλαίος. Θεωρείται το πρώτο Πανεπιστήμιο του ελληνισμού και χαρακτηρίστηκε ως η «Alma Mater» για εκατοντάδες υπόδουλους Έλληνες, ιδιαίτερα στους δυο τελευταίους αιώνες της Βενετοκρατίας, αλλά και αργότερα επί τουρκοκρατίας. Από τους 100 πιο γνωστούς πτυχιούχους του Πανεπιστημίου κατά τον 16^ο αιώνα, οι 48 κατάγονταν από την Κρήτη. Στο κτήριο του παλαιού Πανεπιστημίου, σώζονται ακόμα τα οικόσημα από τις κρητικές οικογένειες, γόνιμοι των οποίων σπούδασαν εκεί και αναφέρονται ως «nobili Cretensi, Cydonienses, Rhetymenses, Corcirences». Αρκετοί από τους Έλληνες που φοίτησαν στην Πάδοβα παρέμειναν στην Ιταλία και ανέλαβαν θέσεις καθηγητών στα Ιταλικά πανεπιστήμια. Πρώτος Έλληνας καθηγητής που διορίστηκε για τις σπουδές των ελληνικών ήταν ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης¹¹ (Μπόμπου-Σταμάτη, 1995).

Ο Ρεθύμνιος γιατρός Γεώργιος Σανγινάτιος ή Σαγγουινάτσος (15^{ος}) από τη γνωστή ενετοκρητική οικογένεια των Σαουνάτσων εκφράζει την έννοια του ιατροφιλόσοφου επάξια, όπως ακριβώς καθόριζε η μεσαιωνική παράδοση, με τον συνδυασμό των φιλοσοφικών αναζητήσεων και ιατρικών εφαρμογών. Γενικά, σύμφωνα με τα κριτήρια για να θεωρηθεί κάποιος λόγιος και άνθρωπος των γραμμάτων, έπρεπε να αποδείξει πνευματική συγκρότηση και συγγραφική δραστηριότητα. Έζησε και δραστηριοποιήθηκε στην Πάδοβα την εποχή της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης, ακολουθώντας την ιατρική οικογενειακή παράδοση. Στην πραγματεία του *Περί σφυγμών*, αναγνωρίζονται οι επιδράσεις του από τον Γαληνό, τον Ιπποκράτη, τον Απολλώνιο Τυανέα κ.ά. Αποδεικνύει πως ήταν ένας επαρκώς καταρτισμένος ιατρός και φιλόσοφος του καιρού του, παρόλο που δεν ήταν πρωτότυπο το θέμα της πραγματείας του. Στην πραγματεία του επισημάνθηκε η σημασία της παρακολούθησης των σφυγμών ως μέθοδος πρόγνωσης και διάγνωσης ασθενειών. Επίσης έγραψε το στιχούργημα *Δια στίχων πολιτικών εν τη ελληνίδι φωνή ονομασίαι των μελών του ανθρώπου*, σε ανομοιοκατάληκτο 15/σύλλαβο, το οποίο υπογράφει με τον τιμητικό τίτλο που του είχε αποδοθεί από το Βατικανό, ως «κόμης παλατίνος λατερανένσις». Ήταν αφιερωμένο στον Πάπα της Ρώμης Νικόλαο Ε' (1398-1455), ο οποίος είχε προσπαθήσει αποτυχημένα, να κινήσει σταυροφορία εναντίον των Τούρκων, μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (Ραμουτσάκη, 2002-2003).

Στην Πάδοβα επίσης σπούδασαν στην ιατροφιλοσοφική οι Ρεθυμνιώτες, Κονταράτος Γεώργιος (1638), Σαγκουινάτσο Παύλος (1620), Λομπάρδος Γεώργιος (1583/1605), ο οποίος μνημονεύεται από τον Μπουνιαλή και βέβαια, ο Δανιήλ

¹¹ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης (1423-1511): ένας από τους πρόσφυγες λόγιους προς τη Δύση, με αριστοκρατική καταγωγή από την Αθήνα. Υπήρξε από τους πιο γνωστούς διδάσκαλους των ελληνικών και συνέβαλε στην διάδοσή τους. Διέσωσε πολύτιμα χειρόγραφα και διείδε την αξία της τυπογραφίας στη διάδοση του ανθρωπιστικού κινήματος (Cammelli, 2004).

Φουρλάνος (1550-1592) (Ραμουτσάκη, 1999-2000). Ο Φουρλάνος προερχόταν από αριστοκρατική βενετσιάνικη οικογένεια και συναναστράφηκε με διαπρεπείς λόγιους, Ιταλούς και Έλληνες. Ακολούθησε επίσης τον κλάδο της ιατροφιλοσοφίας και στα σημαντικότερα έργα του περιλαμβάνονται ένα εγκωμιαστικό λατινικό ποίημα και ένα επίγραμμα για τον Μάξιμο Μαργούνιο.¹² Σχολίασε στα λατινικά το έργο *Περί ζώων μορίων* του Αριστοτέλη, καθώς επίσης συνέγραψε υπομνήματα για το έργο του Θεόφραστου. Πολλά από τα χειρόγραφα και τα συγγράμματά του φυλάσσονται σε ιταλικές βιβλιοθήκες (Μανούσακας, 1974).

Στην παπική Ρώμη λειτούργησαν ακόμη δύο σχολεία, τα οποία παρείχαν εκπαίδευση σε νέους προερχόμενους τόσο από τον ελλαδικό χώρο όσο και από άλλες ελληνικές περιοχές, περιλαμβανομένων και εκείνων που βρίσκονταν εκτός της βενετικής κυριαρχίας. Το Ελληνικό Γυμνάσιο και το Κολλέγιο. Πρόκειται για ελληνικά σχολεία τα οποία παρείχαν διαφορετικές σπουδές και ως προς τη διάρκεια τους αλλά και ως προς το σκοπό της εκπαίδευσής τους. Το Γυμνάσιο της Ρώμης ιδρύθηκε το 1513 από τον Πάπα Λέοντα Ι΄, μέλος της οικογένειας των Μεδίκων και γιο του ηγεμόνα της Φλωρεντίας Λαυρέντιο τον Μεγαλοπρεπή. Η ίδρυσή του πραγματοποιήθηκε έπειτα από προτροπή του Ιανού Λάσκαρη. Στο Γυμνάσιο σπούδασαν μαθητές από την Κρήτη, την Κέρκυρα, την Ζάκυνθο και από τις παράκτιες περιοχές της Πελοποννήσου. Ο πρώτος δάσκαλος όπως αναφέρεται στον Μαρκιανό κώδικα, ήταν ο Ζαχαρίας Καλλιέργης, ενώ αργότερα διετέλεσε δάσκαλος του και ο Μάρκος Μουσούρος. Το Ελληνικό Γυμνάσιο της Ρώμης, λειτούργησε μέχρι το θάνατο του ιδρυτή και προστάτη του Πάπα Λέοντα Ι΄, το 1521. Ο χαρακτήρας του ήταν ουμανιστικός, χωρίς προπαγανδιστικές σκοπιμότητες και αποτέλεσε ένα σπουδαίο σταθμό της μορφωτικής πολιτικής της Ρώμης.

Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης ή αλλιώς το Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου, ιδρύθηκε το 1576, από τον Πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄. Η ίδρυσή του εντάσσεται στο πλαίσιο της πολιτικής του Βατικανού, να αποκαταστήσει την πίστη των «σχισματικών». Αν και στο ίδρυμα αυτό είχαν ενσωματωθεί στοιχεία της ουμανιστικής παράδοσης, κυρίαρχη παρέμενε η ιδεολογία της Αντιμεταρρύθμισης και η ιεραποστολική πολιτική της Αγίας Έδρας, η οποία επιδίωκε την αποκατάσταση και εδραίωση του καθολικού δόγματος με τη συνδρομή του Τάγματος των Ιησουιτών (Τζιβάρα, 2012). Στο σημείο αυτό, είναι σκόπιμο να αναφερθούμε στη ρήξη που διαδραματίστηκε την εποχή των αρχών του 16^{ου} αιώνα στους κόλπους της Καθολικής Εκκλησίας, η οποία αφορούσε ένα φάσμα κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών, που είχε να κάνει με την αντίδραση στον τρόπο λειτουργίας της Εκκλησίας, τελετουργικά της οποίας έφταναν στα όρια της δεισιδαιμονίας. Η αντίδραση αυτή

¹² Ο Μάξιμος Μαργούνιος (1549-1602), γεννήθηκε στον Χάνδακα και σπούδασε στην Πάδοβα νομοδιδάσκαλος. Υπήρξε σημαντικός λόγιος και θεολόγος της Ορθοδοξίας, αντιγραφέας και μεταφραστής χειρογράφων, με πλούσιο συγγραφικό έργο. Διετέλεσε επίσκοπος Κυθήρων και στο πλούσιο συγγραφικό του έργο συνδύαζε την παράδοση της Ελλάδας με τη σχολαστική θεολογία της Δύσης. Πέθανε στη Βενετία (Προϊκάκης, 2021).

ονομάστηκε Μεταρρύθμιση και η απάντηση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας Αντιμεταρρύθμιση.

Ο σημαντικότερος Κρητικός λόγιος που εκπροσώπησε τις μεταρρυθμιστικές αντιλήψεις ήταν ο Φραγκίσκος Πόρτος (1511-1581). Υπήρξε αναμφίβολα ένας από τους περισσότερο διαπρεπείς λόγιους του 16^{ου} αιώνα και ένας από τους σπουδαιότερους φιλόλογους του αιώνα αυτού σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Για το αν γεννήθηκε στο Ρέθυμνο είναι αδιευκρίνιστο. Το σίγουρο είναι πως γεννήθηκε από Ρεθυμνιώτισσα μητέρα, από το γένος των Δραμυτινών. Διδάχθηκε στον Χάνδακα την ελληνική και τη λατινική γλώσσα, ανάμεσα στο 1522-1525 και συνέχισε τις ανώτερες του σπουδές στην Ιταλία, αν και δεν γνωρίζουμε οποιαδήποτε επιπλέον πληροφορία. Το βέβαιο είναι πως εξαιτίας της οικονομικής άνεσης της οικογένειάς του, σίγουρα του παρασχέθηκε υψηλό επίπεδο μόρφωσης.

Για την περίοδο της ζωής του για την οποία έχουμε πολλές πληροφορίες είναι ανάμεσα στο 1536 και το 1559. Μέσα στην περίοδο αυτή εκδηλώθηκε η φιλομεταρρυθμιστική του δραστηριότητα. Η εξέλιξη των ιδεολογικών του προσανατολισμών ταυτίζονται σχεδόν με την άφιξη του στη Μοδένα το 1536. Η πόλη της Μοδένας ήταν προσαρτημένη στο δουκάτο της Φερράρας και ήταν μια πόλη με μεγάλη οικονομική άνθηση, η οποία οφειλόταν κυρίως στην επεξεργασία και εμπόριο μαλλιού και μεταξιού. Η ευμάρεια των κατοίκων της διοχετεύτηκε σε ζωνρές ιδεολογικές και θρησκευτικές συζητήσεις, με φορέα της δραστηριότητας αυτής την «Ακαδημία» την οποία είχε ιδρύσει ο Ιωάννης Grillenzoni, επιφανής λόγιος και γιατρός της πόλης. Εκεί συγκεντρωνόταν ένας κύκλος λογίων με φιλοσοφικές και καλλιτεχνικές ανησυχίες, μέσα στο πλαίσιο του ουμανιστικού ιδεώδους. Η πρόσληψη του Πόρτου το 1536 έγινε για τη διδασκαλία των ελληνικών. Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας προκάλεσε τη δυσφορία και την αντίδραση των συντηρητικών κύκλων και ιδιαίτερα των κληρικών, καθώς θεωρούσαν τη διδασκαλία της αιρετικής. Ο λόγος ήταν πως ανάμεσα στις συνομιλίες των μελών της «Ακαδημίας», πέρα από τα θέματα της φιλολογίας και της ηθικής, δεσπόζουσα θέση είχαν οι συζητήσεις περί θεολογίας, με ιδιαίτερους προβληματισμούς γύρω από τη λειτουργία της Ρωμαϊκής Εκκλησίας.

Η Ακαδημία της Μοδένας υπήρξε το ιταλικό ακαδημαϊκό ίδρυμα που έδειξε τη μεγαλύτερη αποδοχή στις θεολογικές και πολιτικές ιδέες του Καλβίνου. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι Ακαδημαϊκοί συνάδελφοι του Πόρτου πρωταγωνίστησαν στις θρησκευτικές αναταραχές, επειδή η Ακαδημία αποτελούσε εστία της αντικληρικής προπαγάνδας. Η κυκλοφορία αιρετικών βιβλίων ανάμεσα στα μέλη της, κατά την άποψη της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, είχε αποτέλεσμα να λάβει διαταγή η Ιερά Εξέταση της πόλης να ερευνήσει διεξοδικά το θέμα. Η Ιερά Εξέταση, αν και διεξήγαγε ανακρίσεις στους κύκλους της Ακαδημίας, δεν ήταν αποτελεσματική και στην υπόθεση δεν δόθηκε συνέχεια. Σε όλο αυτόν τον αναβρασμό, ο ρόλος του Πόρτου ως μέλους της Ακαδημίας, ήταν ιδιαίτερα ενεργός. Η αντίληψη πως ο Φραγκίσκος ήταν φορέας νέων γλωσσικών συνδιαλλαγών, οι οποίες δημιουργούσαν προϋποθέσεις διάβρωσης στις κρατούσες ισορροπίες των θρησκευτικών αξιών, δεν

ήταν παράλογη, την εποχή που κάθε ελεύθερα σκεπτόμενος άνθρωπος αποτελούσε απειλή για τους συντηρητικά διακείμενους. Υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις πως οι θρησκευτικές του πεποιθήσεις και τα κηρύγματα του λειτουργούσαν καταλυτικά υπέρ του φιλομεταρρυθμιστικού κινήματος. Ως ακολούθως, σε συνάρτηση με την καταγωγή του βρέθηκε αντιμέτωπος με ευτελείς μομφές και καταγγελίες. Οι πολέμιοι του συνέχισαν να τον δυσφημούν και να τον πιέζουν, με αποτέλεσμα να αναγκαστεί να εγκαταλείψει την πόλη, προκειμένου να αποφύγει την υπογραφή της ομολογίας πίστης στον καθολικισμό (Μανούσακας-Παναγιωτάκης, 1981).

Μετά την Μοδένα ο Πόρτος προσκλήθηκε να διδάξει ελληνικά στο Πανεπιστήμιο της Φερράρας. Η θητεία του διήρκεσε γύρω στα οκτώ χρόνια και παράλληλα με την πανεπιστημιακή του θέση, διετέλεσε και οικοδιδάσκαλος στην οικογένεια του Δούκα Ηρακλή της Φερράρας. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαμονής, υπήρξε ενεργό μέλος της τοπικής Ακαδημίας των *Filareti*. Οι φιλολογικές του γνώσεις και η αξία του είχαν αναγνωριστεί από τα υπόλοιπα μέλη της Ακαδημίας. Η εμπιστοσύνη που απολάμβανε ανάμεσά τους αποδεικνύεται από το λόγο που εκφώνησε στην εναρκτήρια συνεδρίαση της Ακαδημίας, κατά την οποία τόνιζε τη βαρύτητα της ελληνικής γλώσσας.

Η δραστηριότητα του υπέρ της Μεταρρύθμισης συνεχίστηκε αδιάκοπα και στη Φερράρα, γεγονός που προκάλεσε και πάλι την αντίδραση της Καθολικής Εκκλησίας, που ανησυχούσε για την εξάπλωση των «αιρετικών» ιδεολογιών. Τα περισσότερα μέλη της Ακαδημίας ήταν ουμανιστές και διανοούμενοι με ελευθερία σκέψης που, άσχετα αν υποστήριζαν τις απόψεις των θρησκευτικών αντιπάλων τους, τους εκτιμούσαν ως προσωπικότητες. Παράδειγμα αποτελεί ο συγγραφέας της *Orbecche* Giambattista Giralaldi (1504-1573), ο οποίος παρότι υποστήριζε ένθερμα τον Καθολικισμό, αντιμετώπιζε τους φιλομεταρρυθμιστές με κατανόηση και σεβασμό (Μανούσακας-Παναγιωτάκης, 1981). Αντίθετα, ο Δούκας επιδιώκοντας να διαφυλάξει τα πολιτικά του συμφέροντα από τις παρεμβάσεις της Ιεράς Εξέτασης, απομάκρυνε τον Πόρτο από τη θέση του στο πανεπιστήμιο και τον εξόρισε από την πόλη τον Μάρτιο του 1554.

Από τη Φερράρα, ο Πόρτος κατευθύνθηκε προς τη Βενετία και εγκαταστάθηκε στο Φρίουλι, όπου διέθετε πολλούς φίλους με παρόμοιες ιδέες. Η περιοχή αυτή αποτελούσε τμήμα της Βενετικής επικράτειας και βρισκόταν πολύ κοντά στη Μητρόπολη. Ωστόσο, η φήμη του που ήταν στενά συνδεδεμένη με τις «αιρετικές» του αντιλήψεις, δυσχέρανε σημαντικά την εξεύρεση εργασίας και τη διασφάλιση των μέσων βιοπορισμού του, οδηγώντας τον σε οικονομική δυσπραγία. Κατά τη διάρκεια των τεσσάρων ετών που παρέμεινε στη Βενετία, οι φιλομεταρρυθμιστικές του εκδηλώσεις εμφανίζονταν πιο συγκρατημένες. Παρ' όλα αυτά, η στενή του σχέση με τον γνωστό μαρκήσιο της Ουρίας Giovanni Bernardino Bonifacio (1517-1597) αποδείχθηκε καθοριστική για την τύχη του. Τελικά, ο ίδιος και ο Bonifacio βρέθηκαν αντιμέτωποι με κατηγορίες από την Ιερά Εξέταση. Καταδικάστηκε επιεικώς με στέρηση απομάκρυνσης από τη Βενετία χωρίς την έγγραφη άδειά της. Κατάφερε ωστόσο να δραπετεύσει και να βρει καταφύγιο στη

Γενεύη από όπου ξεκίνησε τη νέα του φιλολογική περίοδο της ζωής του, στην οποία μπορούσε να εκφράσει ελεύθερα τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Οι Ελβετοί του παρείχαν προστασία και αναγνώρισαν την εξέχουσα φιλολογική του κατάρτιση. Μετά τον θάνατό του τον τίμησαν αποδίδοντάς του τον τίτλο «*professoris clarissimi*» («επιφανέστατος καθηγητής»), γεγονός που μαρτυρεί το υψηλό κύρος και την αναγνώριση που απολάμβανε ως πανεπιστημιακός δάσκαλος. Η άριστη γλωσσική και εκφραστική του ευχέρεια τον κατέταξε ανάμεσα στους κορυφαίους λόγιους της Αναγέννησης. Στα έργα του ανήκουν επιγράμματα, κρητική και ερμηνευτική ανάλυση στα έργα του Αισχύλου, επιμέλεια στο έργο του Δημοσθένη, πρόλογοι στις τραγωδίες του Σοφοκλή, σχολιασμός στα κείμενα του Θουκυδίδη, κ.ά. Δυστυχώς το έργο του Πόρτου, δεν έχει αναγνωριστεί όπως του άξιζε στις σελίδες της νεοελληνικής ιστορίας (Καλλέργης, 1992).

4. Οι Κρητικές Ακαδημίες

Οι Ακαδημίες στην Ιταλία, ήταν κύκλοι συναθροίσεων λογίων, στην αρχική τους μορφή άτυποι, ωστόσο από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα επίσημοι. Τα μέλη τους μοιράζονταν κοινά πνευματικά, επιστημονικά και καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα. Είχαν όραμα και στόχους κοινότητες πνευματικές κατασκευές, που βασίζονταν πάνω σε νεοπλατωνικές, αριστοτελικές και χριστιανικές ιδεολογίες. Στις συνάξεις τους γίνονταν διαλέξεις, φιλοσοφικές συζητήσεις, αναγνώσεις κειμένων, δραματικές παραστάσεις, ερευνητικές αναζητήσεις κ.ά. Τα ενδιαφέροντα και ο προσανατολισμός τους διαφοροποιούνταν ανάλογα με την εποχή και την Ακαδημία στην οποία ανήκαν. Υπολογίζεται πως στην Ιταλία λειτούργησαν περισσότερες από 2000 Ακαδημίες μέσα στις πόλεις-κράτη της, αλλά και σε πόλεις που αποτελούσαν κτήσεις τους, εκτός της ιταλικής χερσονήσου.

Η έλλειψη δημοσίων εκπαιδευτηρίων δεν εμπόδισε την ανάπτυξη μιας υψηλής πολιτισμικής δραστηριότητας στο νησί. Η κοινή δράση σπουδαστών που επέστρεφαν από την Πάδοβα ή από άλλα ιταλικά Πανεπιστήμια, μαζί με τους λόγιους που επισκέπτονταν την Κρήτη και τους Βενετούς αξιωματούχους, δημιουργούσαν στο νησί ένα πολιτισμικό περιβάλλον που δεν απείχε πολύ από το αντίστοιχο των ιταλικών πόλεων. Οι λογοτεχνικές λέσχες, ή αλλιώς Ακαδημίες, θεμελιώθηκαν και στην Κρήτη, αντιγράφοντας τα ιταλικά ιδρύματα (Holton, 2015).

Στην Κρήτη είχαν ιδρυθεί οι τρεις κρητικές Ακαδημίες: των Vivì (των ζωντανών ή ασυμβίβαστων) στο Ρέθυμνο το 1562, των Stravaganti (των παράδοξων ή εκκεντρικών) το 1590 στον Χάνδακα και των Sterili (των άγονων) στα Χανιά το 1637. Ο σκοπός της δημιουργίας τους ήταν η καλλιέργεια των επιστημών και των γραμμάτων και, όπως πληροφορούμαστε από τα κείμενα τους, η θεραπεία των Μουσών (Παναγιωτάκης, 1990). Οι δραστηριότητες των συμμετεχόντων κάλυπταν τομείς συγγραφικών έργων, απαγγελίες ποιημάτων και εκφωνήσεις επιστημονικών και εγκωμιαστικών λόγων. Μέρος του προγράμματος λειτουργίας τους αποτελούσε η σύνθεση πανηγυρικών και εγκωμιαστικών ρητορικών λόγων με την ευκαιρία επίσημων τελετών ή θεαμάτων (*γκιόστρες*), ιδίως κατά την άφιξη ή την αναχώρηση Βενετών αξιωματούχων (Κακλαμάνης, 2008).

Η Ακαδημία των Vivì, ήταν η αρχαιότερη στην Κρήτη, με ιδρυτή τον επιφανή βενετοκρητικό λόγιο Francesco Barozzi (1537-1604). Ήταν από τους πρώτους πνευματικούς συλλόγους που ιδρύθηκαν στην Ανατολική Ευρώπη και ο πρώτος στον ελληνικό χώρο στη νεότερη ιστορία. Και ο Barozzi ανήκει στους Ρεθυμνιώτες λόγιους που σπούδασαν στην Πάδοβα φιλοσοφία και μαθηματικά. Μετέφρασε και εξέδωσε έργα των μαθηματικών της αρχαιότητας και συνέγραψε την *Descrittione dell' isola di Creta*, μια περιγραφή του νησιού της Κρήτης, όπως επίσης το γεωγραφικού περιεχομένου *Cosmographia in quatuor libros distributa*. Ένα μεγάλο μέρος από τη σημαντική του συλλογή χειρογράφων, η *Codices Barocciani*, βρίσκεται στη Bodleian Βιβλιοθήκη της Οξφόρδης (Holton, 2015). Το 1587 καταδικάστηκε για

τις δραστηριότητες του περί μαγείας από την Ιερά Εξέταση, γεγονός που μάλλον τον απέκλεισε από τη συμμετοχή του στην Ακαδημία των Stravaganti, παρόλο που διατηρούσε φιλικούς δεσμούς με τον ιδρυτή της καστρινής Ακαδημίας Andrea Cornaro (1547-1616). Η μεταξύ τους ανταλλαγή ποιητικών σονέτων σκιαγραφεί το πνευματικό πλαίσιο στο οποίο κινούνταν και παρουσιάζει περιληπτικά τα ενδιαφέροντα τους.

Στην πανηγυρική τελετή εγκαινίων της ακαδημίας, ο Barozzi εκφώνησε τον εναρκτήριο λόγο του μπροστά σε πλήθος Βενετών αξιωματούχων, ευγενών και λογίων της πόλης. Στο λόγο του προσδιόρισε το σκοπό των μελών της Ακαδημίας, κατά τον οποίο θα έπρεπε η ένωσή τους να κατευθύνεται με σωστή οργάνωση και τη βοήθεια του Θεού, προς την κατάκτηση της αρετής. Ο λόγος ίδρυσης, η καταγωγή, ο ορισμός, το όνομα της Ακαδημίας και οι ωφέλειες που θα απέρρεαν από την ίδρυσή της ήταν αφηρημένες έννοιες που εντάσσονταν στο ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής του (Πασχάλης, 2008).

Κατά την ίδρυσή της είχε δώδεκα μέλη (ιερός κατ' αυτόν αριθμός) και ανάμεσα τους ήταν και ο ποιητής της *Ερωφίλης*, Γεώργιος Χορτάτσης. Ίσως η Ακαδημία, αν και απίθανο, να ήταν το πρώτο μέρος στο οποίο παρουσιάστηκε το έργο. Δεν υπάρχουν τεκμήρια για τις δραστηριότητες της εξαιρετικά βραχύβιας Ακαδημίας, διότι μετά την ίδρυσή της δεν γίνεται λόγος ούτε από τους Ακαδημαϊκούς των Stravaganti, ούτε από κάποια άλλη πηγή, αλλά ούτε και από τον ίδιο τον Barozzi, παρόλο που ο ίδιος δεν παρέλειπε να αναφέρει τη δράση και τη συμμετοχή του σε άλλες Ακαδημίες. Ωστόσο, η Ακαδημία των Vivì, λειτούργησε ως πρότυπο για την ίδρυση και λειτουργία της Ακαδημίας των Stravaganti στον Χάνδακα, για την οποία διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες (Πασχάλης, 2022).

Από τα κείμενα του Cornaro για την Ακαδημία των Stravaganti στο Χάνδακα, πληροφορούμαστε πως στην εναρκτήρια ομιλία του μνημονεύει άλλες ιταλικές Ακαδημίες χρησιμοποιώντας το προσωπικό του ψευδώνυμο lo Sgangerato. Στις γραφές του υπάρχουν πολλές αναφορές ατόμων που αποτελούσαν την πνευματική ελίτ του νησιού. Ανάμεσα τους γίνεται αναφορά του Barozzi και του Φουρλάνου (Κακλαμάνης, 2008). Ο Ρεθυμνιώτης Δανιήλ Φουρλάνος (16^{ος} αι.-1596), μνημονεύεται από τον Cornaro για τις επιδόσεις του στην αρχαιοελληνική επιστήμη και τη λόγια ποίηση, μια και υπήρξε μεταφραστής, εκδότης και διορθωτής υποσημειώσεων σε έργα του Θεόφραστου και του Αριστοτέλη. Από τις αναφορές του Cornaro λείπουν οι οποιεσδήποτε νύξεις πολιτικού ή εκκλησιαστικού περιεχομένου, ακόμα και αναφορές για την διείσδυση των Ιησουιτών λόγω της «Αντιμεταρρύθμισης», στην επικράτεια του νησιού (Τζιβάρα, 2012).

Ήταν όμως οι Ακαδημίες ο τόπος, το κίνητρο και η αιτία που έπαιξαν το σημαντικότερο ρόλο στη διαμόρφωση της κρητικής λογοτεχνίας της Ακμής και το Κρητικό Θέατρο; Ήταν κρίσιμος ο ρόλος των Ακαδημιών όπως εικάζεται από τον Νικόλαο Παναγιωτάκη για την Ακαδημία των Stravaganti και κατ' αναλογία και των Vivì στο Ρέθυμνο; Σύμφωνα με τον ίδιο, ναι. Υποστήριξε πως επειδή τα

λογοτεχνήματα παρουσιάζονταν και διαβάζονταν στις συνάξεις της Ακαδημίας, οι συγκεντρώσεις αυτές αποτελούσαν την αφορμή και το κίνητρο για τη σύνθεσή τους. Αργότερα ανασκεύασε την πεποίθηση του και περιορίστηκε σε γενικότητες.

Αντίθετα με τον Παναγιωτάκη, ο Alfred Vincent υποστήριξε πως δεν υπάρχει καμία ξεκάθαρη απόδειξη, σε κανένα κείμενο της κρητικής λογοτεχνίας, πως ο συγγραφέας του είχε σχέση με κάποια από τις Ακαδημίες της Κρήτης, ούτε πως το έργο του γράφτηκε με σκοπό να παρουσιαστεί σε κάποια ακαδημαϊκή εκδήλωση. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα στοιχεία που έχουμε δείχνουν πως τα έργα δεν συνδέονται με το θεσμό των Ακαδημιών, αλλά έχουν να κάνουν με το περιστασιακό ενδιαφέρον κάποιου ακαδημαϊκού με ένα λογοτέχνημα, όπως του Francesco Barozzi, ο οποίος λειτούργησε ως πάτρωνας του Ρεθυμνιώτη Αντωνίου Αχέλη (16^{ος} αι.) για το ποιητικό του έργο *Μάλας Πολιορκία* (1571). Ο Αχέλης μνημονεύει ονομαστικά και εκθειάζει όσους τον είχαν υποδεχθεί στη σύναξη τους, θέτοντας στην κορυφή τον σπόνσορα του Φραγκίσκον Μπαρόκιον, παρόλο που στους επαίνους που του απεύθυνε ως ομότεχνου του, δεν ανέφερε πουθενά την ιδιότητά του ως ιδρυτή των Vini. Εάν η Ακαδημία προωθούσε την ελληνόγλωσση λογοτεχνία θεσμικά, θα ήταν με βεβαιότητα η καταλληλότερη στιγμή για να μνημονεύσει και να επαινέσει τον ιδρυτή της για το συγκεκριμένο του ρόλο (Πασχάλης, 2022).

Την ίδια θέση με τον Vincent υποστήριξε και ο Σπύρος Ευαγγελάτος, υποστηρίζοντας την ανεξαρτησία της κρητικής λογοτεχνίας από τις Ακαδημίες θέτοντας το κριτήριο της γλώσσας, επειδή τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας είχαν γραφεί εξολοκλήρου στη δημώδη κρητική διάλεκτο, πράγμα ασυμβίβαστο με τους κανόνες των Ακαδημιών. Στο γλωσσικό θέμα στέκεται και ο Βάλτερ Πούχνερ, σημειώνοντας πως ο *Ερωτόκριτος* (περ. 1610) του Βικέντιου Κορνάρου, δεν θα μπορούσε να είχε παρουσιαστεί στην Ακαδημία του Χάνδακα, εξαιτίας της απέχθειας που έτρεφε ο αδελφός του ποιητή και ιδρυτής της Ακαδημίας Andrea Cornaro για το κρητικό ιδίωμα. Ίσως επειδή η νεοελληνική δημώδης γλώσσα, αν και ήταν το καθημερινώς ομιλούμενο εργαλείο επικοινωνίας θεωρούνταν υποδεέστερη και λαϊκή στους κύκλους τους, καθώς οι μόνες αποδεκτές ως λόγιες ήταν η ιταλική, η λατινική και η αρχαιοελληνική. Το σίγουρο είναι πως τόσο ο Barozzi όσο και ο Cornaro δεν επιθυμούσαν να διαφοροποιηθούν από τις υπόλοιπες Ακαδημίες, προωθώντας την ελληνόγλωσση λογοτεχνία μην τυχόν και θεωρηθούν «επαρχιώτες».

Οι κρητικές Ακαδημίες είχαν ξεκάθαρη ιταλική ταυτότητα, απόλυτα αδιάφορη προς την ελληνόγλωσση λογοτεχνική παραγωγή. Ήταν ιταλικά ιδρύματα που λειτουργούσαν και υπάκουαν στους ίδιους κανόνες, είτε βρίσκονταν στην Ιταλία είτε μέσα στο ελληνικό γεωγραφικό περιβάλλον. Όσο για το επιχείρημα πως προέβλλαν το κρητικό θέατρο είναι ανυπόστατο, επειδή πολύ απλά τα έργα αυτά δεν ήταν γραμμένα για τους Ιταλούς αλλά για τους Κρητικούς. Επιπλέον, σε ό,τι έχει να κάνει με την περιήληψη των χειρόγραφων έργων της *Ερωφίλης*, της *Θυσίας του Αβραάμ*, της *Βοσκοπούλας* και της *Κοσμογενέσεως* στη βιβλιοθήκη του καθολικού ιερωμένου Francesco Zeno (1620-1680), δεν δείχνει τίποτα περισσότερο παρά πως

είχε προσωπικό και συλλεκτικό ενδιαφέρον που δεν συνδέεται με τις εκδηλώσεις της ηρακλειώτικης Ακαδημίας, αν και ήταν μέλος της (Πασχάλης, 2022).

Εξετάζοντας τα αποδεικτικά στοιχεία που δείχνουν την ιστορική αυτοσυνειδησία των συγγραφέων της *Ερωφίλης* και του *Ερωτόκριτου*, όπως ξεπροβάλουν από τα γραπτά τους, καταδεικνύεται συγκριτικά η έμμεση ανεξαρτησία τους από τις Ακαδημίες. Δεν υπήρχε ούτε θεσμική, ούτε λειτουργική αλλά ούτε και παραγωγική επικοινωνία μεταξύ του κόσμου των ελληνόγλωσσων ποιητών και του κόσμου των Ακαδημιών. Για να εξάρουν το μεγαλείο της Βενετίας και της Κρήτης τόσο ο Barozzi όσο και ο Cornaro στα σονέτα τους, συνέκριναν αρχαίες πόλεις και αυτοκρατορίες με αντίστοιχες του παρόντος τους. Η σύγκριση αυτή υποδηλώνει την εσφαλμένη αντίληψη των Ακαδημαϊκών για την Κρήτη, η οποία προσέβλεπε σε μια αναβίωση της αρχαιότητας, μακριά από τη νεοελληνική πραγματικότητα. Παρόλα αυτά η ποίηση των Ακαδημαϊκών πατούσε στέρεα στο ιστορικό παρόν της, ενώ η ελληνόγλωσση ελίσσόταν ιδιαίτερα στις τραγωδίες, εκτός ιστορικού χώρου.

Αν κρίνουμε από τα προαναφερθέντα και ιδιαίτερα από τα κείμενα του Barozzi και του Andrea Cornaro καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η προώθηση λογοτεχνικών κειμένων γραμμένων στο κρητικό ιδίωμα, όχι μόνο δεν βρισκόταν στις επιδιώξεις των Ακαδημιών, αλλά επιβίωσαν και καθιερώθηκαν μακριά από κάθε Ακαδημαϊκή λογισύνη.

Η μεγάλη διαφορά στη δημιουργική παραγωγή μεταξύ της ιταλικής και της κρητικής λογοτεχνίας, οφείλεται κατά μεγάλο ποσοστό στα διαφορετικά δεδομένα του κάθε τόπου. Στην Ιταλία είχαμε μια χώρα αναπτυγμένη και πρωτοπόρα στο λογοτεχνικό χώρο. Είχαμε μια χώρα που υποδέχθηκε την *Ποιητική* του Αριστοτέλη και την έκανε κριτικό, ερμηνευτικό και καθοδηγητικό εργαλείο για να οδηγηθεί στη δημιουργική έκρηξη του Cinquecento, μέσα από τις σχέσεις πατρωνίας και της ανταγωνιστικής εξουσίας των πόλεων-κρατών της. Στην Κρήτη από την άλλη πλευρά είχαμε μια δευτερογενή ή παράγωγη λογοτεχνία, όπως ήταν ακριβώς η σχέση της λατινικής με την αρχαιοελληνική. Η διαφορετικότητα των συνθηκών είχε μετατρέψει τους κρητικούς δημιουργούς και πιο πολύ τον Χορτάτση, σε σιωπηρή παραδοχή της «υποδεέστερης» αξίας των έργων τους. Η σιωπή του Χορτάτση υπονοεί την απουσία διαλόγου ανάμεσα στους λόγιους της εποχής και του κρητικού θεάτρου ή αλλιώς την απουσία λογίων ανθρώπων οι οποίοι θα δήλωναν ξεκάθαρα την προτίμησή τους για τις παραγωγές στο τοπικό κρητικό ιδίωμα. Η κρητική λογοτεχνία δεν είχε την καθιέρωση ούτε το κύρος που θα της επέτρεπε να γίνει θέμα δημόσιου διαλόγου και να πάρει τη θέση που της άξιζε δίπλα στις ιταλόγλωσσες παραγωγές (Πασχάλης, 2008).

Η σιωπή του Χορτάτση τονίζει την ποιητική του ανεπάρκεια και κρύβει την συγγραφική του αυτοσυνειδησία; Στην αφιέρωση του προς τον Ιωάννη Μουρμούρη στην *Ερωφίλη*, αλλά και στην *Πανώρα* που την αφιέρωνε στο Markantonio Viaro, δημιουργούσε παραστατικές εικόνες. Στην πρώτη, το έργο παριστάνεται ως ιερή

εικόνα¹³ και ως «μικρό κι ανήμπορο καράβι»¹⁴ και αντίστοιχα ως θυγατέρα στη δεύτερη «με πόθον... κι έγνοια αναθρεμμένη».¹⁵ Μοιάζουν οι αφιερώσεις του Χορτάτση με τις αφιερώσεις του Τρωίλου που αφιέρωνε στον Θωμά Φλαγγίνη¹⁶ παρομοιάζοντας το έργο του ως «ορυάκι»;¹⁷ Πραγματεύονταν και οι δυο δημιουργοί τη λαμπρότητα και το γόητρο του αποδέκτη της αφιέρωσης; Στην *Ερωφίλη* είναι χρυσάφι λαμπερό όπως τα πρόσωπα στις εικόνες που σαν αστέρια προσανατολίζουν το καράβι, στην *Πανώρια* είναι αφέντης που νουθετεί τις θυγατέρες και στο *Ροδολίνο* ωκεανός στον οποίο εκβάλλει το ρυάκι (Πασχάλης, 2008). Η σημαντικότερη αυτοαναφορά του Χορτάτση γίνεται στην *Πανώρια* όπου συστήνεται λέγοντας «Τζώρτζη να πεις πως λέσι νε, Χορτάτση τη γενιά μου...» η οποία περιλαμβάνεται στην αφιέρωσή του (Κριαράς, 1975: 35-36).

Για ποιο λόγο όμως ο Χορτάτσης αφιερώνει δυο από τα έργα του σε Χανιώτες; Τι σχέση είχε ο ίδιος με τα Χανιά; Το λογικότερο θα ήταν οι αφιερώσεις του να γίνονταν σε σημαντικές προσωπικότητες του Ρεθύμνου ή ακόμα και του Χάνδακα. Τα Χανιά ίσως δεν συγκέντρωναν άτομα διοικητικής, οικονομικής ή πνευματικής ελίτ, που θα στήριζαν ή και θα προωθούσαν τα έργα του. Μετά από πολυετή έρευνα ο Σπύρος Ευαγγελάτος κατέληξε στο εξής συμπέρασμα. Στα Χανιά έγινε η δίκη μεταξύ του Χορτάτση και του τοκογλύφου Pietro Contarini, την οποία κέρδισε μετά από εικοσαετή διαμάχη. Συνήγορος υπεράσπισης του ήταν ο δικηγόρος Μουρμούρης¹⁸ και μάρτυρας υπεράσπισης του ο αρχηγός του ιππικού των ευγενών Βενετών στα Χανιά ο Markantonio Viaro (1542- μετά το 1604). Η ευγνωμοσύνη λοιπόν του Χορτάτση αποτυπώνεται στις αφιερώσεις του προς τους ευεργέτες του και παράλληλα στο τρίτο χορικό της *Ερωφίλης* βρίσκει την αφορμή να κατηγορήσει για «αχορταγιά» τους άπληστους απατεώνες (Ευαγγελάτος, 2000). Ωστόσο το Χανιώτη άρχοντα Viaro τον συναντούμε ξανά σε αφιέρωση του Μάξιμου Μαργούνιου, αλλά και του Δανιήλ Φουρλάνου. Συμπεραίνουμε πως ο Viaro πέρα από Βενετός ευγενής ήταν σίγουρα προστάτης και χορηγός των Κρητικών ποιητών (Μανούσακας, 1965).

Στα σωζόμενα έργα της Κρητικής λογοτεχνίας της Ακμής, η αυτοσυνειδησία του συγγραφέα, είναι σε συνάρτηση με την κατάθεση της ταυτότητάς του, με τον τρόπο που μιλά για το έργο του και με το πώς και αν το έργο αυτό συνομιλεί με την ομόχρονή του ιστορία. Η μόνη στιγμή έκφρασης της συγγραφικής αυτοσυνειδησίας των Κρητικών γινόταν μέσα από τις αφιερώσεις τους, τους προλόγους, τα προοίμια,

¹³ Αλεξίου-Αποσκήτη, *Ερωφίλη*, σ. 89.

¹⁴ Ο.π., σ. 91.

¹⁵ Κριαράς, *Πανώρια*, σ. 57.

¹⁶ Ο Θωμάς Φλαγγίνης (1578-1648): γεννήθηκε από πατέρα Κερκυραίο και Κύπρια μητέρα. Ο βίος του χαρακτηρίστηκε από τη φιλομάθεια, την ταπεινότητα και τη λιτότητα. Σπούδασε στην Πάδοβα δικηγορία και ρητορική. Άφησε κληροδότημα ένα μεγάλο χρηματικό ποσό για την ίδρυση του «Ελληνικού Φροντιστηρίου» ή «Φλαγγίνιο Φροντιστήριου», που μετονομάστηκε προς τιμή του «Ελληνομουσείον Φλαγγίνη», ώστε να σπουδάζουν στη Βενετία δωρεάν τα άπορα Ελληνόπουλα (Στούπης, 2017)

¹⁷ Αποσκήτη, *Ροδολίνο*, σ. 47.

¹⁸ Ο Ιωάννης Μουρμούρης, ήταν εύπορος Χανιώτης με σπουδές νομικής στη Πάδοβα. Από την οικογένεια του αναφέρεται ο Γεώργιος Μουρμούρης ως κτήτορας της Μονής Οδηγήτριας Γωνιάς Κισιάμου το 1630 (Κορρέ, 2016).

τους επιλόγους, τις παρεκβάσεις και τα ιντερμέδια των έργων τους. Τα ευρήματα αυτά μπορούν να ταξινομηθούν σε ένα εξελικτικό σχήμα, το οποίο αρχίζει με το Χορτάτση και ολοκληρώνεται με τον Μαρίνο Τζάνε Μπουνιαλή (1620-1685), στα έργα του *Φιλονικία του Χάνδακος και του Ρεθέμνου* (1681) και τον *Κρητικό Πόλεμο* (1681). Οι ερμηνείες αυτές έχουν προκύψει από τη μελέτη των σωζόμενων έργων. Δεν γνωρίζουμε αν αυτά τα έργα αποτελούσαν το αντιπροσωπευτικό δείγμα ολόκληρης της ποιητικής παραγωγής της περιόδου, δεδομένου ότι έχει χαθεί ο μεγαλύτερος όγκος της παραγωγής τους (Πασχάλης, 2022).

5. Η θεατρική παραγωγή

Η πλούσια ποιητική παραγωγή μετά την Άλωση μπορεί να χωριστεί σε δυο περιόδους: την πρώτη που αναφέρεται στην περίοδο της «προετοιμασίας», η οποία διαρκεί μέχρι τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και την περίοδο της «ακμής», που φτάνει ως το 1669. Στην πρώτη περίοδο εντοπίζονται επιρροές από τη βυζαντινή παράδοση και κάποιες λιγότερες από την ευρωπαϊκή μεσαιωνική λογοτεχνία. Στην πρώιμη ομοιοκατάληκτη ποιητική παραγωγή ανήκει ο *Απόκοπος* του Μπεργαδή.¹⁹ Τυπώθηκε στη Βενετία το 1509 και θεωρείται το πρώτο έργο της κρητικής λογοτεχνίας (Gemert, 2000). Η υπόθεση του έχει διδακτικό περιεχόμενο για την αξία της ζωής απέναντι στο θάνατο και είναι σε αντίθεση με το ποίημα του *Ρίμα Θρηνητική εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδη* (χειρόγραφο περ. 1516-20) του Ιωάννη Πικατόρου.²⁰ Ο Πικατόρος χρησιμοποιεί τον τρομακτικό Χάρο στο ποίημα του ενώ ο Μπεργαδής καθόλου. Αν κρίνουμε από την επίθεση του Μπεργαδή στο έργο του Πικατόρου, μπορούμε να τοποθετήσουμε τη δημιουργία της *Θρηνητικής* σε νωρίτερο χρονικό διάστημα (Gemert, 2015).

Το πνευματικό επίπεδο των δημιουργών αλλά και των αποδεκτών της ποίησης της εποχής χαρακτηρίζεται από αδεξιότητα, ίσως και αφέλεια. Είναι επί το πλείστον ομοιοκατάληκτα κείμενα και η γλώσσα της συγγραφής τους ταλαντεύεται ανάμεσα στη δημοτική και τη λόγια. Παρατηρείται μια βαθμιαία εξέλιξη προς το αμιγώς κρητικό ιδίωμα. Σε αυτή την περίοδο ανήκει το ιστορικό ποίημα του Αντωνίου Αχέλη (Ρέθυμνο, 16^{ος}) *Μάλτας Πολιορκία* το οποίο εκτυπώθηκε το 1571, πιθανώς στην Ιταλία. Αποτελείται από 2540 στίχους και αναφέρεται στη νίκη των Ιπποτών της Μάλτας απέναντι στους Τούρκους πολιορκητές. Πρόκειται για μια διασκευή του ιστορικού πεζού κειμένου του Marino Fracasso σε ελληνική ποιητική, αν και ο Κρητικός ποιητής σε αρκετά σημεία διαφοροποιήθηκε από το πρότυπό του, χρησιμοποιώντας αρκετές εικόνες και παρομοιώσεις δανεισμένες από την ιταλική και τη λατινική ποίηση (Μανούσακας, 1965).

Από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα και μετά, διαπιστώνεται η επικράτηση της ομοιοκαταληξίας στα κείμενα, η οποία ήταν ιταλικής προέλευσης. Αυτή η επιρροή γέννησε την ανάγκη κάθε ποιητικής παραγωγής να γίνεται σε ομοιοκατάληκτη μορφή σε τέτοιο βαθμό, που δεν άφησε κανένα περιθώριο να καλλιεργηθεί ο πεζός λόγος. Με αυτό τον τρόπο κάποιος μπορεί να ισχυριστεί, πως η κρητική λογοτεχνία είναι αποκλειστικά ποιητική (Μανούσακας, 1965).

Μετά την απώλεια της Κύπρου (1571) και μπροστά στην κλιμακούμενη τούρκικη απειλή, εξασφαλίστηκε η ελεύθερη εμπορική διακίνηση, πράγμα που έφερε

¹⁹ Ο Στ. Ξανθουδίδης, ο Μ. Μανούσακας και άλλοι ερευνητές υποστήριξαν τη Ρεθυμνιώτικη καταγωγή του Μπεργαδή, χωρίς να καταφέρουν να μάθουν περισσότερα στοιχεία γι αυτόν. Καταγόταν από τη γνωστή Βενετοκρητική οικογένεια των Bragadin, που είχε ασπαστεί το Ορθόδοξο δόγμα.

²⁰ Ο Ιωάννης Πικατόρος (16^{ος} αιώνας) μάλλον ανήκε στη ευγενή βενετοκρητική οικογένεια την Picatori από το Ρέθυμνο που είχε φέουδα στο Αμάρι.

οικονομική ευημερία στο νησί. Η σημαίνουσα θέση των κρητικών λιμανιών για την διακίνηση του βενετικού εμπορίου ήταν μεγάλη. Μέσα στις πόλεις επικράτησε το ελληνικό στοιχείο, ενώ ακόμα και οι παλαιότεροι Βενετοί είχαν εξελληνιστεί εντελώς. Η συχνή επικοινωνία με τους Δυτικούς ευνόησε τις σπουδές και τη γνώση της ιταλικής λογοτεχνίας και γλώσσας. Άλλωστε στην Κρήτη συγχωνευόταν η λατινική και η ελληνική παιδεία σε ένα σώμα. Η ενσωμάτωση ιταλικών στοιχείων έγινε εύκολα και φυσικά. Νέα λογοτεχνικά είδη παράγωγα της ιταλικής Αναγέννησης, όπως το ποιμενικό δράμα και η δραματική ποίηση (άγνωστο είδος για τη βυζαντινή λογοτεχνία), μεταφυτεύτηκαν στο νησί. Όλα τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας κουβαλούν ίχνη της ιταλικής τους επίδρασης. Παρόλα αυτά, δεν είναι στείρες απομιμήσεις, αλλά αναδεικνύουν την ελληνικότητά τους και σε πολλά σημεία υπερτερούν των προτύπων τους. Την ίδια στιγμή η κρητική γλώσσα μέσα από τη συστηματική της καλλιέργεια ανυψώθηκε σε ένα εξαιρετικό όργανο λογοτεχνικής έκφρασης (Μανούσακας, 1965).

Η γλώσσα των Ιταλών δεν ήταν ούτε η γλώσσα των κατακτητών, ούτε μια απλά ξένη γλώσσα. Ήταν από τη στιγμή της πτώσης του Βυζαντίου, ο σταθμός υποδοχής της πνευματικής αρχαιότητας. Στη χώρα των Ιταλών έγιναν οι πρώτες μεταφράσεις και εκδόσεις της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Ήδη από την αρχή της Αναγέννησης, τα ιταλικά είχαν οριστικοποιηθεί ως η γλώσσα που καθόριζε τις κλασικές έννοιες. Οι σπουδές και οι γνώσεις που αποκόμισαν οι Κρητικοί σπουδάζοντας ιταλικά μεταφράστηκαν και εκφράστηκαν στη δημοτική γλώσσα του λαού τους, με ζωντάνια και ενθουσιασμό (Σολομός, 1998).

Όπως μας αναφέρει ο Αλέξης Σολομός, η διαδρομή του Κρητικού Θεάτρου, ξεκινά με τον Σαίξπηρ και καταλήγει με τον Μολιέρο. Αυτό το φαινόμενο είναι ταυτόχρονο και παράλληλο με ένα γενικότερο του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα. Πρόκειται για την εποχή άνθησης του ευρωπαϊκού θεάτρου. Είναι ένα γεγονός που δεν περιορίζεται σε τοπικά γεωγραφικά όρια, αλλά εκδηλώνεται με ένα δημιουργικό οργασμό παραγωγής δραμάτων από πολλές εθνότητες. Την περίοδο αυτή η παραγωγή δραματουργικής ποίησης υποσκελίζει την επικολυρική. Στη θεατρική σκηνή βρίσκουν τρόπο έκφρασης και η μουσική και οι εικαστικές τέχνες, πράγμα που μετουσιώνει όλες τις τέχνες στη δημιουργία θεατρικών έργων. Με λίγα λόγια, στα ογδόντα χρόνια ανάμεσα στον Σαίξπηρ και τον Μολιέρο η Ευρώπη αισθάνεται και σκέφτεται θεατρικά. Το ίδιο σχεδόν χρονικό πλαίσιο, από το 1590 περίπου ως το 1669, ήταν η στιγμή άνθησης και του Κρητικού Δράματος, η οποία δεν θα μπορούσε να εκδηλωθεί ούτε νωρίτερα, αλλά ούτε και αργότερα, ιδιαίτερα μάλιστα μετά την κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους. Είναι η εποχή του Κρητικού Θεάτρου και της επιβολής της κρητικής διαλέκτου ως λογοτεχνικής γλώσσας. Το ίδιο γεγονός της παρακμής του θεάτρου συνέβη συμπτωματικά και στις περισσότερες ευρωπαϊκές παραγωγές (Σολομός, 1998).

Τα διασωθέντα έργα της Κρητικής Ποίησης είναι ένα λυρικό, η *Όμορφη Βοσκοπούλα* αγνώστου ποιητή, ένα επικό, ο *Ερωτόκριτος* (περ. 1610) του Βιτσέντζου Κορνάρου (1553-1613), δυο ιστορικής και αφηγηματικής ποίησης, ο *Κρητικός*

Πόλεμος (εκδ. 1681) και *Η Φιλονικία του Χάνδακος και του Ρεθέμνου* (εκδ. 1681) του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή (περ. 1620-1685), οκτώ θεατρικά έργα καθώς και μια μετάφραση. Η μετάφραση αυτή στην κρητική διάλεκτο αφορά στο *Pastor Fido* (1590) του Battista Guarini (1538-1612), το οποίο ήταν το διασημότερο ποιμενικό δράμα του καιρού του (Παναγιωτάκης, 1998).

Με την ορολογία Κρητικό Θέατρο ονομάζονται τα λιγοστά θεατρικά έργα που έχουν σωθεί και γράφηκαν στις τελευταίες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα μέχρι και την εποχή της πολιορκίας του Χάνδακα. Μετά την κατάληψη του, σταμάτησε οριστικά και αμετάκλητα οποιαδήποτε κρητική δραματουργική παραγωγή. Όλα έχουν γραφεί σε έμμετρο ποιητικό σχήμα στη δημώδη κρητική διάλεκτο. Στην ποίηση αυτή εντοπίζονται διαφορές του κρητικού ιδιώματος Ανατολικής και Δυτικής Κρήτης (Αποσκήτη, 2003).

Τρία από αυτά είναι τραγωδίες, η *Ερωφίλη*, ο *Βασιλεύς Ροδολίνος* και ο *Ζήνων*. Οι κωμωδίες είναι επίσης τρεις ο *Κατσούρμπος*, ο *Στάθης* και ο *Φορτουνάτος*, ένα ποιμενικό δράμα, η *Πανώρια* και το θρησκευτικό δράμα, η *Θυσία του Αβραάμ* (Παναγιωτάκης, 1998).

Τα σωζόμενα έργα του Ρεθύμνιου Γεωργίου Χορτάτση (1645-1610) δείχνουν πως υπηρέτησε όλο το ειδολογικό φάσμα στο οποίο κινήθηκε και το αναγεννησιακό δράμα της Ιταλίας. Έγραψε την τραγωδία *Ερωφίλη*, την αστική κωμωδία *Κατζούρμπος* ή *Κατσάροπος* και το ποιμενικό δράμα *Πανώρια* ή *Γύπαρης*. Ο επίσης Ρεθυμνιώτης Ιωάννης Ανδρέας Τρώιλος (περ.1590-1648) έγραψε τον *Βασιλέα Ροδολίνο* ωστόσο, όπως μας πληροφόρησε ο ίδιος, δεν παραστάθηκε ποτέ. Η τραγωδία *Ζήνων*, είναι αγνώστου ποιητή και είναι αμφίβολο αν γράφτηκε στο νησί. Ίσως να γράφτηκε στα Επτάνησα από Κρητικό πρόσφυγα. Και οι τρεις τραγωδίες συγγενεύουν με ιταλικές πρότυπες τραγωδίες. Η *Ερωφίλη* με την *Orbecce* (1541) του Giambattista Giraldi (1504-1573), ο *Ροδολίνος* με το *Il Re Torrismondo* (1587) του Torquato Tasso (1544-1595) και ο *Ζήνων* με την ομώνυμη τραγωδία του Ιησουίτη Joseph Simons από την Αγγλία, που και αυτός είχε ως πρότυπο του το έργο *Isach* του Luigi Grotto (1541-1585) (Παναγιωτάκης 1998).

Συγγενέστερο προς την κωμωδία παρά προς την τραγωδία είναι το ποιμενικό δράμα. Πρόκειται για μεικτό είδος με την υπόθεση του να διαδραματίζεται συνήθως σε ένα αρκαδικό περιβάλλον με πρωταγωνιστές βοσκοπούλες και βοσκούς και ευτυχισμένη κατάληξη. Το κρητικό έργο είναι η *Πανώρια* του Χορτάτση. Συγκεκριμένο πρότυπο για την υπόθεση της δεν έχει βρεθεί, διότι μάλλον έχει περισσότερα και ίσως ένα από αυτά να ήταν το *La Calisto* (1583) του Luigi Grotto. Η πλοκή της υπόθεσης ακολούθησε ένα συνηθισμένο ομοιόμορφο μοτίβο, στο οποίο οι χαρακτήρες είναι λίγο πολύ στερεότυποι. Το ίδιο συνέβαινε και στις υποθέσεις των κωμωδιών, όπου οι ιστορίες τους αντλούσαν ιδέες από την κοινή θεματογραφία των ιταλικών κωμωδιογραφιών, όπως τις καταστάσεις, τα επεισόδια και τους ανθρώπινους τύπους. Σε όλες τις κρητικές κωμωδίες η δράση τους εκτυλίσσεται μέσα στην Κρήτη και ειδικότερα στο Μεγάλο Κάστρο, στη σύγκαιρή τους εποχή. Εκτός

από τον *Κατζούρμπο*, στον Χορτάτση αποδίδεται και η δεύτερη σωζόμενη κωμωδία ο *Στάθης* αλλά όχι με βεβαιότητα, ενώ η τρίτη ο *Φορτουνάτος*, είναι έργο του Μάρκου Αντώνιου Φώσκολου.²¹ Οι δυο πρώτες κωμωδίες γράφτηκαν στα τέλη του 16^{ου} και αρχές του 17^{ου} αιώνα, ενώ ο *Φορτουνάτος* γράφτηκε κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Κάστρου, γύρω στο 1655. Μας παρέχουν την απεικόνιση των ηθών και εθίμων της μεσαιάς αστικής τάξης, μια που οι υποθέσεις τους διαδραματίζονται στο αστικό κρητικό τοπίο. Σε αρκετές περιπτώσεις γίνεται αναφορά γνωστών τοπωνυμίων που υπάρχουν ακόμα και σήμερα (Τζιβάρα, 2012).

Ο συγγραφέας του *Ροδολίνου* Ανδρέας Τρώιλος γεννήθηκε στο Ρέθυμνο από αστική οικογένεια με πιθανές ιταλικές ρίζες. Υπηρέτησε ως υπάλληλος το βενετικό κράτος και έζησε ανάμεσα στην Κρήτη και την Ιταλία. Ο *Ροδολίνος* γράφτηκε το 1640 και τυπώθηκε στη Βενετία το 1647. Ήταν αφιερωμένος στο Θωμά Φλαγγίνη, άνθρωπο εύπορο και προστάτη των γραμμάτων στη Βενετία, τον οποίο στην αφιέρωσή του ο Τρώιλος αποκαλούσε μαικήνα. Το έργο χαρακτηρίζεται από το περίτεχνο ύφος του και την εκφραστική του γλώσσα. Το έργο, αν και ο δημιουργός του είχε εμπνευστεί από τον Tasso, έχει αρκετές διαφοροποιήσεις και ως προς το περιεχόμενο, αλλά και ως προς τη δομή του. Διαφορετική ως προς τη θεματογραφία της είναι η τραγωδία του *Ζήνωνα*. Η υπόθεση του έχει ιστορικές βάσεις γύρω από τη βασιλεία του αυτοκράτορα Ζήνωνα (479-491), ένα θέμα το οποίο πραγματεύονταν συχνά συγγραφείς του Βυζαντίου (Τζιβάρα, 2012).

Από τα θεατρικά έργα της κρητικής παραγωγής μόνο τα τρία είχαν την τύχη να τυπωθούν στον καιρό τους ή πιο μετά. Η *Ερωφίλη* ο *Βασιλεύς Ροδολίνος* και η *Θυσία του Αβραάμ*. Τα υπόλοιπα ανακαλύφθηκαν από χειρόγραφα. Ο *Ροδολίνος* αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση, επειδή ο συγγραφέας του μερίμνησε να τον τυπώσει ο ίδιος στη Βενετία. Δεν συνέβη όμως το ίδιο και με την *Ερωφίλη*, η οποία εκδόθηκε πρώτη φορά το 1637, τριάντα περίπου χρόνια μετά το θάνατο του δημιουργού της. Επίσης και η *Θυσία του Αβραάμ* πρωτοτυπώθηκε γύρω στο 1669-70, πιθανόν ένα αιώνα μετά τη συγγραφή της (Παναγιωτάκης, 1998).

Η ιταλική γλώσσα δεν είχε επιβληθεί στην Κρήτη αν και ήταν η επίσημη διοικητική και εκπαιδευτική. Ως εκ τούτου, το ιταλικό αλφάβητο έτεινε να κυριαρχήσει στο ελληνικό, χωρίς να καταφέρει ποτέ να το εκτοπίσει εντελώς. Πολλά από τα έργα της λογοτεχνικής ακμής, ήταν γραμμένα στη λεγόμενη «φραγκοχιώτικη» γραφή. Τα φραγκοχιώτικα ήταν ο τρόπος γραφής λέξεων με χαρακτήρες του ιταλικού αλφαβήτου, που απέδιδαν φωνητικά τις ελληνικές λέξεις. Η *Ερωφίλη*, η *Θυσία του Αβραάμ* και ο *Φορτουνάτος* μας παραδόθηκαν σε αυτή τη γραφή. Αν και ο *Ερωτόκριτος* μας παραδόθηκε στα ελληνικά, υπάρχουν ενδείξεις πως και αυτό το έργο είχε γραφεί με λατινικά γράμματα. Η αιτία χρήσης της φραγκοχιώτικης γραφής οφείλεται μάλλον στο ότι στις βενετοκρατούμενες περιοχές, η διδασκαλία της ιταλικής και της λατινικής γλώσσας ήταν συστηματικότερη έναντι της ελληνικής. Με

²¹ Μάρκος Αντώνιος Φώσκολος (1597-1662): Κρητικός ενετικής καταγωγής ποιητής, με άριστη γνώση της λατινικής, ιταλικής και της νεοελληνικής-κρητικής γλώσσας. Έζησε στο Κάστρο στα χρόνια της πολιορκίας του από τους Τούρκους (Vincent, 1980).

άλλα λόγια, παρότι όλοι γνώριζαν να μιλούν ελληνικά, όταν έπρεπε να τα γράψουν χρησιμοποιούσαν τους χαρακτήρες με τους οποίους ήταν περισσότερο εξοικειωμένοι, δηλαδή τους λατινικούς (Παναγιωτάκης, 1990).

Πέρα από την φραγκοχιώτικη γραφή στα κρητικά δράματα εντοπίζονται και άφθονοι ιταλισμοί. Ονόματα όπως Έρκουλε, Καρόντε, Μάρτες, Πουλισένα κ.ά., δεν τα απαντούμε εξαιτίας της άγνοιας του συγγραφέα, επειδή τα ξανασυναντούμε με το ελληνικό τους όνομα, Ηρακλής, Χάρος, Άρης, Πολυξένη. Θεωρείται βέβαιο πως χρησιμοποιήθηκαν για την εξυπηρέτηση του μέτρου και της ρίμας ή οφείλεται στη λάθος ανάγνωση κάποιου χειρόγραφου, επειδή είναι τεκμηριωμένη η γλωσσική ευχέρεια των ποιητών και στα ρωμαίικα και στα ιταλικά. Εκτός από τις λατινικές φράσεις των κωμωδιών που είχαν χρηστικότητα, υπάρχουν και αρκετές λέξεις που, ενώ είχαν ιταλική προέλευση, είχαν ενσωματωθεί στη ντοπιολαλιά των Κρητικών. Είναι τα «φραγκολεβαντίνικα», τα οποία είχαν γίνει κομμάτι της γλώσσας τους (Σολομός, 1998).

Η *Ερωφίλη* διασώθηκε σε τρία χειρόγραφα, δυο κρητικά με λατινικούς χαρακτήρες και ένα από τα Επτάνησα με ελληνικούς. Η πλούσια χειρόγραφη παράδοσή της αποτελεί μια επί πλέον απόδειξη της δημοτικότητάς της τόσο μέσα στην Κρήτη, όσο και εκτός της. Φαίνεται πως από την πρώτη στιγμή της συγγραφής της έτυχε μεγάλης αποδοχής και δεν σταμάτησε να παίζεται σε λαϊκές και επίσημες παραστάσεις. Είναι το έργο που χαρακτηρίστηκε ως το κορυφαίο θεατρικό έργο της κρητικής παραγωγής. Παρόμοια ανταπόκριση φαίνεται πως είχε και η *Πανώρα*, αν κρίνουμε πως σώθηκε επίσης σε τρία επτανησιακά χειρόγραφα. Σε μοναδικά χειρόγραφα από τα Επτάνησα διασώθηκαν η *Θυσία του Αβραάμ*, ο *Κατζούρμπος*, ο *Στάθης* και ο *Ζήνων* μαζί με τη μετάφραση του *Pastor Fido*. Δηλαδή τα πέντε από τα εννέα διασωθέντα έργα βρέθηκαν σε μονά αντίγραφα. Ο απολογισμός αυτός μας οδηγεί στη σκέψη πως μάλλον ένας πολύ μεγάλος αριθμός έργων της κρητικής παραγωγής έχει χαθεί οριστικά. Ειδικά όσον αφορά τις κωμωδίες υπάρχουν πηγές που μαρτυρούν ό,τι τουλάχιστον στην πόλη του Χάνδακα, κατά την καρναβαλική περίοδο δίνονταν περισσότερες από μία παραστάσεις κωμωδίας, καθεμία από τις οποίες ήταν διαφορετική. Αν σε αυτό τον αριθμό προσθέσουμε και τα άλλα θεατρικά είδη, όπως επίσης και τις παραστάσεις στις άλλες πόλεις της Κρήτης, ή τα έργα που εκτελούνταν σε εκδηλώσεις πέραν των καρναβαλικών, μπορούμε να αναλογιστούμε πόσο τεράστιες είναι οι απώλειες θεατρικών έργων (Παναγιωτάκης, 1998).

Όλα τα έργα παρασταίνονταν στο νησί, γεγονός το οποίο προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κοινού με αναπτυγμένη αισθητική και παιδεία, που φανερώνει ακόμα πως δεν αποτελούσαν ένα απλό φιλολογικό είδος, αλλά μια ζωντανή πραγματικότητα. Όμως πού, πότε και γιατί γίνονταν παραστάσεις και για ποιους; Οι πληροφορίες μας είναι ελάχιστες και καθόλου διαφωτιστικές. Τα έργα γράφονταν για να εκτελεστούν ή να διαβαστούν σε παρέες ή ακόμα για να εκτυπωθούν;

Επειδή γνωρίζουμε σε κάποιες περιπτώσεις τη χρονική απόσταση ανάμεσα στη δημιουργία τους και την εκτύπωσή τους, μπορούμε να αποφανθούμε πως οι

Κρητικοί ποιητές δεν εκτύπωναν εύκολα τα έργα τους. Ίσως δεν το επιδίωκαν. Άρα μάλλον έγραφαν για τη σκηνή και όχι για την έκδοσή τους. Για ποια σκηνή όμως; Οι σκηνικές οδηγίες που υπάρχουν μέσα στα χειρόγραφα κείμενα είναι καθαρά σκηνοθετικές οδηγίες. Αφορούν τα σκηνικά, τη μουσική, τον ρυθμό και τους φροντιστές, γεγονός που δείχνει πως αναφερόταν σε παράσταση ή σχέδιο παράστασης. Αυτές οι πληροφορίες δεν υπάρχουν στον Νανιανό Κώδικα που τύπωσε ο Σάθας. Άρα έχουμε να κάνουμε με διαφορετικά αντίγραφα (Σολωμός, 1998). Από τον Κώδικα ο Σάθας μάς πληροφορεί πως ο *Στάθης* γράφτηκε και διδάχθηκε από θιάσο περιπλανώμενων ηθοποιών που δίδασκαν κωμικά δράματα. καθώς περιέρχονταν από τις πόλεις. Αυτό σίγουρα συνέβαινε στην Ιταλία από μπουλούκια θιάσων. Στην Κρήτη συνέβαινε το ίδιο; Ο Μανούσακας μας ενημερώνει για το *Ροδολίνο* πως παίχτηκε πρώτη φορά στο Ηρώδειο το 1962, θέτοντας ως δεδομένο πως δεν είχε παρουσιαστεί πρωτύτερα σε κοινό, βάσει της επιθυμίας του ποιητή του. Άρα ο Τρώιλος επιθυμούσε κάτι αντίθετο από τον κανόνα. Επειδή ενδεχομένως ο κανόνας επέβαλε να παίζονται τα έργα.

Το 1870 ο Γερμανός φιλόλογος και αρχαιολόγος C. Bursian (1830-1883) είχε υποθέσει πως η πρώτη παράσταση της *Ερωφίλης* είχε δοθεί στο μέγαρο του βενετού διοικητή του νησιού. Από πού είχε βγάλει αυτή την εικασία δεν το γνωρίζει κανείς ούτε υπάρχουν μαρτυρίες γι' αυτό. Υπάρχουν βέβαια κάποιες μαρτυρίες περιηγητών στον 18^ο αιώνα που μας πληροφορούν πως τα κορίτσια του Αιγαίου τραγουδούσαν στον Κλήδονα αποσπάσματα και στίχους από την *Ερωφίλη* και πως το έργο παιζόταν στον Χάνδακα πριν την κατάκτηση του και πως άρεσε πάντα στο κοινό. Οι πληροφορίες του Νικολάου Κομνηνού Παπαδόπουλου (1655-1740) προέρχονταν από αναμετάδοση της προφορικής μνήμης, πράγμα που ευχόμαστε να ήταν αλήθεια (Σολωμός, 1998). Επίσης ο *Φορτουνάτος* που γράφτηκε μέσα στο πολιορκούμενο Κάστρο, σίγουρα παραστάθηκε στη μεγάλη πλατεία της πόλης.

Αν και υπάρχουν μαρτυρίες πως μέσα στην Ακαδημία των Stravaganti ο Cornaro είχε γράψει ένα ποίημα με την ευκαιρία της παράστασης του *Pastor Fido*, η οποία είχε εκτελεστεί προς τέρψη των στρατιωτών, ή ακόμα πως έχει βρεθεί ένα σημείωμα του ίδιου με οδηγίες για αντικατάσταση ενός ηθοποιού σε μια παράσταση της κωμωδίας *Spia* από καλλιτέχνες της *commedia dell' arte*, δεν επιβεβαιώνεται πως πρόκειται για θεατρικές παραστάσεις κρητικών δημιουργών (Vincent, 2015).

Από τα παραπάνω, έχουμε καταλήξει στο συμπέρασμα πως οι δραστηριότητες και οι θεατρικές παραστάσεις που εκτελούνταν μέσα στις Ακαδημίες, ή γίνονταν υπό την αιγίδα τους, δεν πρέπει να θεωρούνται παραστάσεις του Κρητικού Θεάτρου.

α. Οι τραγωδίες

Και οι τρεις σωζόμενες τραγωδίες ακολουθούν σχεδόν την ίδια δομή. Περιλαμβάνουν πέντε πράξεις και διαθέτουν πρόλογο και χορικά. Από τα χορικά τραγούδια της *Ερωφίλης* και του *Ροδολίνου* παίρνουμε μια ιδέα για τη συνέχιση της ύπαρξης του αρχαίου Χορού στην εποχή της Αναγέννησης. Η παλαιότερη και πιο γνωστή είναι η *Ερωφίλη*, την οποία έγραψε ο Χορτάτσης ανάμεσα στο 1578 και 1610. Τυπώθηκε για πρώτη φορά το 1637 και επανεκδόθηκε πολλές φορές. Παριστανόταν συνεχώς σε όλη την Κρήτη αλλά και εκτός του νησιού. Αγαπήθηκε πολύ από τους Έλληνες και εξακολουθεί μέχρι και σήμερα να εκτιμάται και να παρασταίνεται.

Ο ίδιος ο ποιητής της προερχόταν από την παλιά αρχοντική οικογένεια των Χορτάτσηδων, η οποία ήταν από τις επιφανέστερες οικογένειες του νησιού, με πλούσια δράση και προσφορά στις εθνικές επαναστάσεις και τα γράμματα. Δυστυχώς βιογραφικές πληροφορίες για τον ποιητή δεν μας σώθηκαν. Εικάζεται πως είχε σπουδάσει στην Ιταλία. Σύμφωνα με ερευνητές, ο Ρεθυμνιώτης ποιητής δεν χαρακτηριζόταν μονάχα από την ευκολία και το ταλέντο του στη λογοτεχνία. Από τη λογιότητα και την επιτήδευση του ύφους στην *Ερωφίλη* αλλά και από τα οκτώ ιντερμέδια από την *Πανώρια* και τον *Κατζούρμπο* διαπιστώνουμε την άριστη αρχαιομάθεια του ποιητή. Κρίνεται από τα γραπτά του πως διέθετε στέρεα θεωρητική κατάρτιση τόσο στα αρχαία ελληνικά όσο και στα ιταλικά, γεγονός που του επέτρεψε να αξιοποιεί το ποιητικό χάρισμα του και να κινείται με άνεση σε όλα τα θεατρικά είδη. (Μαρκομιχελάκη-Μίντζα, 1997).

Η *Ερωφίλη* είναι μια αιματηρή τραγωδία με μυθική υπόθεση. Η υπόθεσή της εκτυλίσσεται στη Μέμφιδα της Αιγύπτου, όπου ο Φιλόγονος (το όνομα του είναι αντίθετο με τις πράξεις του) ήταν βασιλιάς. Είχε κατακτήσει το θρόνο αφού δολοφόνησε τον αδελφό του και έκλεψε τη γυναίκα του, την οποία παντρεύτηκε (δανεισμένο από τον *Άμλετ* του Σαίξπηρ), με την οποία είχε αποκτήσει την Ερωφίλη. Στο παλάτι είχε αναθρέψει δίπλα στην κόρη του και τον Πανάρετο ή Πανάρατο, ο οποίος, ενώ προερχόταν από βασιλική γενιά, δεν το γνώριζε ο βασιλιάς. Η εξυπνάδα του Πανάρετου και η στρατιωτική του δεινότητα, είχαν σώσει τη χώρα από την εισβολή εχθρών. Μεταξύ των δυο νέων είχε αναπτυχθεί ένα δυνατό ερωτικό ειδύλλιο, που τους οδήγησε σε κρυφό γάμο. Όμως, ο πατέρας της Ερωφίλης και βασιλιάς είχε άλλα σχέδια. Ήθελε να την παντρέψει με ένα βασιλιά από τους αντιπάλους του. Στην πορεία του έργου στην τέταρτη πράξη συγκεκριμένα, ανακάλυψε τη μυστική σχέση της θυγατέρας του με τον αξιωματικό του, πράγμα που τον εξόργισε. Οργάνωσε τότε ένα φρικτό τρόπο εκδίκησης προς την κόρη του επειδή τον αψήφησε. Δολοφόνησε με αποτρόπαιο τρόπο τον Πανάρετο και υποκρινόμενος τη συγκατάθεσή του για το γάμο, της έστειλε ως δώρο το κεφάλι, την καρδιά και τα χέρια του λατρεμένου της. Η πρωταγωνίστρια συντετριμμένη από τον πόνο, αρχικά μοιρολογεί πάνω στα κομμένα μέλη του Πανάρετου και τελικά αυτοκτονεί. Το έργο ολοκληρώνεται, όταν ο χορός, που τον αποτελούν οι ακόλουθες και η νένα της

πριγκίπισσας, που μεταμορφώνεται στη Νέμεση, σκοτώνουν με δόλο το ΦιλόγONO αποδίδοντας δικαιοσύνη (Αλεξίου-Αποσκήτη, 2014).

Το κύριο πρότυπο της *Ερωφίλης* ήταν η *Orbecche* (1541), αν και πρόσφατες μελέτες δείχνουν πως ο Χορτάτσης δανείστηκε ένα επιπλέον τμήμα από τη δεύτερη πράξη της τραγωδίας *Il Re Torrismondo* του Tasso. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η τραγωδία αυτή αποτελεί και το πρότυπο του *Ροδολίνου*. Σε ό,τι έχει να κάνει με τα ιντερμέδια, τα είχε επίσης δανειστεί και διασκευάσει από το επεισόδιο του «Ρινάλδου και της Αρμίντας», που αποτελούν μέρος της εποποιίας *Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ* (1581) επίσης του Tasso.

Τα ιντερμέδια είναι τα παρέμβλητα κομμάτια ανάμεσα στις πέντε πράξεις, τα οποία είναι εντελώς ανεξάρτητα από την υπόθεση του έργου, με θεαματικά και μουσικοχορευτικά δρώμενα. Ο σκοπός της ύπαρξής τους ήταν να αποφορτίσουν τους θεατές από το βαρύ κλίμα των τραγωδιών και να εφαρμόσουν τις τεχνολογικές και ανθρώπινες δυνατότητες της εποχής (Bancroft-Marcus, 2015).

Επίσης όπως παρατήρησε ο Σάθας, η βασική δομή της *Ερωφίλης* πλησιάζει περισσότερο στην τραγωδία του Antonio Cammelli il Pistoia (1436-1502), *Filostrato e Panfila*, ο οποίος με τη σειρά του είχε μιμηθεί από το ανάλογο διήγημα *Ghismunda e Guiscardo* του Boccaccio. Όλες αυτές οι επιρροές άλλων έργων στην *Ερωφίλη*, από τη μια δείχνουν την ευκολία προσέγγισης τους από τον κρητικό δημιουργό και αποδεικνύουν την ευρυμάθεια του Χορτάτση και από την άλλη γεννούν το ερώτημα, γιατί ο προικισμένος Χορτάτσης αντί να δημιουργήσει κάτι εξ αρχής καινούριο, προχώρησε σε δανεισμούς εκ των ήδη υπάρχοντων κειμένων;

Η απάντηση βρίσκεται σε αυτό που σήμερα ονομάζεται αρχή της «διακειμενικότητας» (intertextuality). Σύμφωνα με αυτή, τα κείμενα ανήκουν σε όλους. Πάνω σε αυτή τη διακειμενικότητα οι ποιητές της εποχής, αντίθετα με τις αντιλήψεις των σημερινών μας δημιουργών, είχαν την ανάγκη να στηριχθούν και να ακολουθήσουν μια μανιέρα κατασκευής, η οποία ταυτόχρονα τους επέτρεπε να είναι και προσωπική τους δημιουργία (Αλεξίου - Αποσκήτη, 2014). Οι Ιταλοί κωμωδιογράφοι παραδείγματος χάριν μιμήθηκαν ή αντέγραψαν από τους Ρωμαίους, που και αυτοί στην εποχή τους βασίστηκαν στα αρχαιοελληνικά πρότυπα. Έτσι, για να δεχθούμε τους Κρητικούς ποιητές ως γνήσιους δημιουργούς, πρέπει να αποδεχθούμε πως την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, η αλληλεπίδραση μεταξύ των έργων ήταν κανόνας (Σολομός, 1998).

Στην αφιέρωση του έργου από τον Χορτάτση προς τον Χανιώτη ευεργέτη του Ιωάννη Μουρμούρη, αντιπαραβάλλει το έργο με τη διαδικασία ζωγραφικής μιας εικόνας, συνδέοντας έτσι τη λογοτεχνία με την εξίσου σημαντική για την εποχή του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα σχολή της αγιογραφίας στην Κρήτη. Και, όπως μια εικόνα στην ολοκλήρωση της επιχρυσώνεται για να προβληθούν οι μορφές της και η αγιότητα της, με τον ίδιο τρόπο η τραγωδία στολίζεται πριν καν παρασταθεί με το όνομα ενός αξιόλογου νομικού. Δήλωνε με μετριοφροσύνη την κατωτερότητά του για να

ανταποδώσει τη χάρη που του χρωστούσε, αναγνωρίζοντας ίσως πως με τη δυναμική του Μουρμούρη, το έργο θα αναγνωριστεί από περισσότερα άτομα (Αλεξίου-Αποσκήτη, 2014).

Η τραγωδία της *Ερωφίλης* πειθαρχεί απόλυτα στις φόρμες των τραγωδιών της Ιταλίας του 16^{ου} αιώνα. Κουβαλά όλα τα ελαττώματα που τις χαρακτηρίζουν, όπως τους τεράστιους διάλογους, τις βίαιες και αποτρόπαιες σκηνές και τα άφθονα αποφθέγματα. Ευτυχώς το ταλέντο του Χορτάτση εξισορρόπησε τα ελαττώματα της με εξαιρετικά προτερήματα. Η γλώσσα που χρησιμοποίησε είναι πλούσια και μελωδική, με κομψό ύφος και άριστη στιχουργία. Το έργο διαπνέεται από ποιοτικό λυρισμό και συγκίνηση, πράγμα που απουσιάζει από το πρωτότυπό της. Ο έρωτας των δυο νέων προβάλλεται με ευγένεια και θάρρος. Επί πλέον και οι θεατρικές της αρετές είναι αξιόλογες. Το έργο κορυφώνεται σταδιακά και το σασπένς, ιδιαίτερα μετά την τρίτη πράξη, πυκνώνει και φτάνει στο ζενίθ του στο τέλος της πέμπτης πράξης. Στη διαμόρφωση των χαρακτήρων του ακόμα και η ονοματοδοσία τους έχει νόημα. Το Φιλόγονος χρησιμοποιείται ειρωνικά ενώ το Πανάρετος κυριολεκτικά. Όλα αυτά κάνουν τους περισσότερους αναλυτές να συμφωνούν πως έχουν να κάνουν με ένα κορυφαίο έργο της νεοελληνικής δραματουργίας. Είναι αλήθεια πως ο Χορτάτσης είναι ο πρώτος και ο πιο εξέχων δραματουργός της εποχής του και επίσης ο πρώτος που ανέστησε το δράμα στην Ελλάδα, μετά από πολλών αιώνων σιωπή (Μανούσακας, 1965).

Στο ιδεολογικό σκέλος της *Ερωφίλης* προβάλλεται ο έλεγχος της τυραννικής βασιλικής εξουσίας, που εντοπίζεται και στα έργα του Σενέκα αλλά και στην *Orbecche* και οφείλεται στο διαφορετικό πολιτικό σύστημα διακυβέρνησης της Βενετίας. Στο έργο του Χορτάτση μεγεθύνεται, ίσως λόγω της αντίθεσής του με τις καταπιεστικές Βενετσιάνικες συμπεριφορές. Οι ιδέες της απεξάρτησης από τις αυταρχικές βασιλικές εξουσίες ωρίμασαν και εκφράστηκαν αργότερα από τις φιλοσοφικές ιδεολογίες που προέβαλε ο Διαφωτισμός (Αλεξίου-Αποσκήτη, 2014). Πέρα από την πολιτική τοποθέτηση του ποιητή, η ίδια η Ερωφίλη μάχεται να αλλάξει την κοσμοθεωρία του πατέρα της και να τον πείσει να αποδεχθεί την «απαγορευμένη» πράξη της. Οι ουτοπικοί για την εποχή λόγοι της προσκρούουν στην πραγματική εξουσία του πατέρα πάνω στην κόρη του. Η φεμινιστική στάση της έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την απόλυτη πατριαρχία, γεγονός που την οδηγεί αμετάκλητα στο πεπρωμένο της (Αποσκήτη, 2003).

Η δεύτερη τραγωδία ο *Ρήγας Ροδολίνος*, όπως έχουμε προαναφέρει, είναι έργο του Ιωάννη Ανδρέα Τρωίλου, η οποία παραστάθηκε για πρώτη φορά στα χρονικά της το 1962, από το Εθνικό Θέατρο. Οι πληροφορίες μας για το δημιουργό του είναι επίσης ελάχιστες. Αυτό που γνωρίζουμε είναι πως έζησε στο Ρέθυμνο σίγουρα ανάμεσα στο 1618 και το 1639 και πως το 1647 εκτύπωσε το έργο του στη Βενετία. Η τραγωδία αυτή διασώθηκε σε ένα και μοναδικό αντίτυπο, το οποίο βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (Μανούσακας, 1965).

Για πρώτη φορά στην ιστορία της κρητικής παραγωγής ο συμπατριώτης του Χορτάτση, Τρώιλος εξέφρασε την συγγραφική του γλωσσική αυτοσυνειδησία στην αφιέρωση του έργου του προς το Θωμά Φαλαγγίνη. Στην κατάθεση του δηλώνει «... το ποίημα στη γλώσσα μας την κρητική...» (Ροδολίνος, 1987: 46). Σε αντίθεση με τον Χορτάτση, ο Τρώιλος μέσα από την αυτοσυνειδησία του φαίνεται πως πορεύτηκε παράλληλα με τους δημιουργούς της Ιταλίας οι οποίοι έγραφαν και υποστήριζαν τη *lingua volgare* του τόπου τους. Ίσως το γεγονός αυτό οφείλεται στο ό,τι οι καιροί είχαν αλλάξει, μια και το Ρέθυμνο ήταν ήδη υπό τον τουρκικό ζυγό, πράγμα που τον ανεξαρτητοποιούσε από τη λογιосύνη της Βενετίας (Πασχάλης, 2008).

Η ιστορία του και πάλι διαδραματίζεται μακριά από την Κρήτη, όπου ο Ροδολίνος προκειμένου να εκπληρώσει την επιθυμία του φίλου του Τρωσίλου, βασιλιά της Περσίας, είχε ζητήσει σε γάμο την Αρετούσα. Η Αρετούσα ήταν κόρη του βασιλιά της Καρχηδόνας, Αρέτα. Το σχέδιο των δύο φίλων προέβλεπε ότι ο Ροδολίνος θα έπαιρνε την Αρετούσα και θα την παρέδιδε στον φίλο του Τρωσίλο, προκειμένου εκείνος να την παντρευτεί, επειδή ο πατέρας της αρνούνταν να τον δεχθεί ως γαμπρό. Όμως, κατά τη διαδρομή το ζευγάρι Ροδολίνος και Αρετούσα συνδέθηκαν ερωτικά. Το δίλημμα του Ροδολίνου πώς θα αντιμετώπιζε το φίλο του, αλλά και την αγαπημένη του Αρετούσα, καθώς θα έπρεπε να προδώσει τον έναν από τους δύο, αποτελεί την ουσία της τραγωδίας, την πάλη δηλαδή ανάμεσα στη φιλία και τον έρωτα. Η εναλλακτική λύση που πρότεινε ο Ερμίνος, που ήταν σύμβουλος του Ροδολίνου, να παντρευτεί ο Τρωσίλος την αδελφή του Ροδολίνου τη Ροδοδάφνη, θα έλυne τα προβλήματα. Όμως ο Τρωσίλος επέμενε στο γάμο του με την Αρετούσα. Μέσα σε αυτή την μπερδεμένη κατάσταση, η Αρετούσα εξέλαβε τη σύγχυση του Ροδολίνου, ως άρνηση των συναισθημάτων του προς αυτή. Αυτοκτονεί πίνοντας δηλητήριο. Ο Ροδολίνος, αφού της συμπαραστάθηκε στις τελευταίες της στιγμές και της επιβεβαίωσε τον έρωτα του, αυτοκτονεί και ο ίδιος κόβοντας το λαιμό του. Μπροστά σε αυτή τη σκηνή η Ροδοδάφνη παθαίνει αποπληξία και πεθαίνει και ο Τρωσίλος μαθαίνοντας τα δεινά που προκάλεσε, αυτοκτονεί και αυτός (Αποσκήτη, 1987).

Ο Τρώιλος διασκεύασε την τραγωδία του Tasso και τη διαφοροποίησε ως προς τα ονόματα των πρωταγωνιστών και το γεωγραφικό πλαίσιο, που το μετατόπισε σε άλλες χώρες. Επιπλέον, απλοποίησε και εξιδανίκευσε την υπόθεσή του, προχωρώντας σε αφαίρεση σκηνών και χορικών, προσθέτοντας δικά του. Εξαιρετικά θεωρούνται τρία σονέτα, τα οποία προσέθεσε και συγκαταλέγονται στα πιο εκλεκτά σονέτα της ελληνικής λογοτεχνίας. Παρόλα αυτά, αν και διαθέτει τα ελαττώματα της *Ερωφίλης*, δεν φτάνει στις αρετές της (Μανούσακας, 1965).

Οι σκηνές της βίας και της φρίκης που συναντούμε στις κρητικές τραγωδίες αντανakλούν τις τάσεις των ευρωπαϊκών θεατρικών παραγωγών, που ευχαριστιόνταν να στρεβλώνουν το αριστοτελικό δέος σε ανατριχίλα τρόμου. Εμπεριέχουν πρόωρο νατουραλισμό του Μπαρόκ. Ίσως γιατί το περιρρέον κλίμα, όπως το διαμόρφωνε η εποχή των Βοργία, του Μακιαβέλι ή της Αικατερίνης των Μεδίκων, έκανε ανεκτές ή και αρεστές τις εικόνες βίας και φόβου. Στην *Ερωφίλη* υπάρχει ένας αδιάκοπος

καταιγισμός τραγικών γεγονότων, όπου τα εμπόδια και οι συμφορές μέχρι και τον τελευταίο φόνο παρασταίνονται μπροστά στον αποσβολωμένο θεατή. Στο *Ροδολίνο* από την άλλη μεριά, υπάρχει μια μεγαλύτερη διάθεση διήγησης παρά δράσης. Οι κρισιμότερες στιγμές της τραγωδίας γίνονται μαντατοφορικά, παρασκηνιακά και όχι επί της σκηνής. Ο Τρώιλος φαίνεται να επιμένει στα σκηνογραφικά στολίδια της τραγωδίας περισσότερο από τη δραματική αμεσότητα της *Ερωφίλης*. Σε κάθε περίπτωση η διαπεραστική φαντασία του Τρώιλου και η συχνά απορριπτική του στάση απέναντι στο έργο του Tasso είναι αρκετά για να εξουδετερώσουν τα μειονεκτήματα του έργου του. Άλλωστε όπως ο ίδιος παραδέχθηκε δενποίησε την τραγωδία του για να πλανέψει αλλά για να λυτρωθεί (Σολομός, 1998). Πέρα από αυτά και στις δυο τραγωδίες διαπιστώνουμε πως υπάρχει απουσία διαλόγου των έργων με το ιστορικό περιβάλλον της εποχής τους (Μανούσακας, 1965).

Η αγνώστου ποιητή τραγωδία *Ζήνων* υπολογίζεται πως γράφτηκε γύρω στο 1648 και είναι η μόνη από τις τρεις της οποίας η υπόθεση αναφέρεται σε ιστορικό και όχι φανταστικό πλαίσιο. Είναι φανερό πως ο άγνωστος συγγραφέας του *Ζήωνα* επιχείρησε να αποφύγει τη χρονική και τοπική αοριστία των λυρικών τραγωδιών *Ερωφίλης* και *Ροδολίνου* και να προσφέρει στο κρητικό θέατρο ένα ιστορικό έργο.

Η υπόθεση του *Ζήωνα* είναι δανεισμένη από τη βυζαντινή περίοδο. Αναφέρεται στις μηχανορραφίες και τα εγκλήματα του Ζήωνα (474-491) και του ξαδέρφου του Λογγίνου, που είχαν στόχο την κατάληψη του θρόνου και την εδραίωση της τυραννικής εξουσίας τους. Μετά τη βίαιη εκθρόνιση του ανήλικου Βασιλίσκου και τη δολοφονία του πατέρα του, καθώς και του αρχηγού του στρατού Αρμάκιου, στράφηκαν εναντίον του Πατριάρχη Πελάγιου, τον οποίο δυσφήμησαν κατηγορώντας τον για ειδωλολατρία. Στην πορεία τον καταδίκασαν σε θάνατο και τον εκτέλεσαν. Μετέωροι από το μεθύσι της επιτυχίας τους, αφού είχαν εξοντώσει όλους τους αντίπαλους τους, δεν αντιλήφθηκαν τον Αναστάσιο, ο οποίος, αφού κέρδισε την υποστήριξη του στρατού, συνέπραξε στο φόνο του Λογγίνου και έθαψε ζωντανό το Ζήωνα (Puchner, 2015).

Αυτή η τραγωδία είναι σχεδόν μετάφραση του πρότυπου της και βρίθει άνομων και φρικιαστικών σκηνών. Η λογοτεχνική της αξία σύμφωνα με το Μανούσο Μανούσακα υστερεί από τις άλλες δυο, με διαφορά.

β. Οι κωμωδίες

Αντίθετα με το άχρονο και άτοπο περιβάλλον των δυο εκ των τριών τραγωδιών, οι κωμωδίες διαδραματίζονται στη σύγχρονή τους εποχή και μέσα στον Χάνδακα. Τακτικά γίνονται αναφορές σε υπαρκτές περιοχές και σε γνωστά άτομα της πόλης. Είναι μιμήσεις αναγεννησιακών ιταλικών κωμωδιών που και αυτές μιμούνται τις λατινικές του Τερέντιου και του Πλάτου. Και οι τρεις σχετίζονται με την «λόγια» (erudita) ιταλική κωμωδία, που εμφανίστηκε στην Ιταλία γύρω στο 1500.

Αποτελούνται από πέντε πράξεις και τις συνδέει το κοινό μοτίβο του ερωτευμένου γέροντα και του χαμένου παιδιού, όπου η αναγνώριση του τελευταίου γίνεται μέσα από αστείες καταστάσεις που τελικά οδηγούν στην αίσια κατάληξη του έργου. Γύρω από τους πρωταγωνιστές κινούνται και δρουν οι στερεότυποι χαρακτήρες της κωμωδίας. Ο σχολαστικός δάσκαλος που συνήθως χρησιμοποιεί ένα αλλόκοτο γλωσσικό κράμα, οι πανούργοι και λαίμαργοι υπηρέτες, ο ψευτοπαλληκαράς, ο νεόπλουτος καυχησιάρης και βέβαια οι φιλοχρήματες προξενήτρες. Και οι τρεις κωμωδίες χαρακτηρίζονται για τα χονδροειδή αστεία και φάρσες και την αθυροστομία τους (Vincent, 2015).

Η «κομέδια ρεδικολόζα» του *Κατζούρμπου* γράφτηκε ανάμεσα στο 1595 και το 1601 από τον πρόδρομο στην κρητική κωμωδία Χορτάτση, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μ. Τ. Μπουνιαλή. Η ιστορία του είναι απλή. Ο Κατζούρμπος είναι ένας από τους τρεις δούλους του έργου. Ο άλλος είναι ο Κατζάραπος και ο τρίτος ο Μουστρούχος. Ο καθένας τους έχει ένα αφεντικό. Ο Κατζούρμπος τον ψευτοπαλληκαρά Κουστουλιέρη, ο πάντα πεινασμένος Κατζάραπος τον ερωτευμένο Νικολό, που είναι γιος του αστού Γιάκουμου και ο Μουστρούχος τον γερο-σπαγκοραμμένο Αρμένη. Οι τρεις δούλοι είναι τα κεντρικά πρόσωπα του έργου που κινούν τα νήματα της δράσης. Η υπόθεσή του έχει να κάνει με τον έρωτα του νεαρού Νικολό με την Κασσάντρα. Η Κασσάντρα είναι υπό την εξουσία της προξενήτρας Πουλισένα, μιας γυναίκας της αμαρτίας με επιχειρηματικό δαιμόνιο. Αυτή έχει σκοπό να παραδώσει το κορίτσι στο γέρο έναντι αμοιβής. Ο Νικολός προσπαθεί να αποτρέψει το σχέδιο της Πουλισένα μέσα από περιπέτειες. Στο τέλος αποκαλύπτεται πως η Κασσάντρα είναι κόρη του Αρμένη και ο Νικολός παντρεύεται την αγαπημένη του (Πολίτης, 1964).

Από τις πιο ευτυχισμένες σκηνές της κωμωδίας είναι η αντιπαράθεση του Δασκάλου με τον Κουστουλιέρη, ο ένας για τα γράμματα κι ο άλλος για τα άρματα, που ακολουθεί τα χνάρια της ιταλικής Κομμέντια ντελλ' άρτε (μοιάζει με τον καβγά των Δασκάλων στον *Αρχοντοχωριάτη* του Μολιέρου) (Αποσκίτη, 2003). Ο ποιητής του κατάφερε να αποδώσει την κωμωδία του με έξυπνα ευρήματα και πνεύμα. Περιλαμβάνει τέσσερα ιντερμέδια. Το πρώτο έχει πρότυπο το επεισόδιο της «Sofronia και του Olindo» από την *Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ* του Tasso και τα άλλα πιθανώς είναι δανεισμένα από μεταφράσεις των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου και ειδικότερα από τα επεισόδια της «θυσίας της Πολυξένης», «του Γλαύκου», «της Σκύλλας» και «της Μήδειας και του Ιάσονα» (Μανούσακας, 1965).

Ο *Στάθης*, όπως έχουμε προαναφέρει, είναι αγνώστου ποιητή, αν και κάποιοι ερευνητές αποδίδουν την πατρότητα του στον Χορτάτση. Πιθανολογούμε πως γράφτηκε πριν το 1648 στο Χάνδακα. Το περιεχόμενο της είναι κάπως πιο πολύπλοκο από του *Κατζούρμπου*, μια και ασχολείται με τον έρωτα δυο ζευγαριών. Ο Πάμφιλος παρουσιάζεται στη Φαίδρα ως Χρύσιππος και αυτή τον ερωτεύεται. Ο Στάθης, ο πατέρας της, θέλει να την παντρέψει με τον γέρο πλούσιο και νομικό, το Ντοτόρο. Ο ερχομός του Γαβρίλη από τη Ζάκυνθο αποκαλύπτει πως ο Χρύσιππος είναι το χαμένο παιδί του Στάθης και όλα βαίνουν καλώς. Ο πραγματικός Πάμφιλος παντρεύεται τη

Φαίδρα και ο αδελφός της, ο Χρύσιππος, την κόρη του Ντοτόρου την αγαπημένη του Λαμπρούσα.

Το έργο αυτό περιλαμβάνει μόνο τρεις πράξεις και μας έχει παραδοθεί με αρκετά χάσματα, τα οποία μάλλον προέρχονται από λανθασμένη αντιγραφή. Το πρώτο της ιντερμέδιο ασχολείται με μια μάχη ανάμεσα σε Χριστιανούς ιππότες και Τούρκους, ενώ το άλλο με ένα επεισόδιο από τον Τρωικό Πόλεμο (Μανούσακας, 1965).

Η τελευταία κωμωδία του Κρητικού Θεάτρου είναι ο *Φορτουνάτος* (Vincent, 1980). Την έγραψε ο Μάρκος Αντώνιος Φώσκολος το 1666, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα από τους Τούρκους. Μοιράζεται πολλές ομοιότητες και με τον *Κατζούρμπο* αλλά και με τον *Στάθη*. Η υπόθεσή του έχει να κάνει με την αντιζηλία του πλούσιου γέρου γιατρού Λούρα από το Ληξούρι της Κεφαλονιάς, με το νέο και όμορφο Φορτουνάτο. Η Πετρονέλα είναι το μήλο της έριδος και κόρη της φιλοχρήματης Μηλιάς η οποία προτιμά να παντρεύει τη θυγατέρα της με το γέρο. Στο τέλος αποκαλύπτεται πως ο Φορτουνάτος είναι ο χαμένος γιός του Λούρα, εξέλιξη που κάνει το γιατρό να συγκατανεύει με μεγάλη χαρά στο γάμο του Φορτουνάτου με την Πατρονέλα (Κριαράς, 1935).

Περιλαμβάνει τέσσερα ιντερμέδια που ασχολούνται με την «κρίση του Πάρη» και τις επιπτώσεις της. Ο ποιητής του έγραψε στην κωμωδία αυτή αξιοποιώντας με μαεστρία και ζωντάνια τις τεχνικές του είδους. Κορυφαίες στιγμές ιλαρότητας προσφέρουν οι ευρηματικές σκηνές των μεταμφιεσμένων Καπετάνιου σε ζητιάνο και του Ντοτόρου σε τζόβενο. Ίσως δεν διαθέτει τα ποιητικά χαρίσματα του *Κατζούρμπου*, ωστόσο υπερτερεί από τις άλλες δυο σε δραματική πλοκή και θεατρική οικονομία. Η ομοιότητα ανάμεσα στις κωμωδίες εντοπίζεται στους δευτερεύοντες ρόλους: στον θρασύδειλο καπετάν Τζαβάρλα και στον υπηρέτη του Μπερναμπούτσο, με τους Κουστουλιέρη και Κατζούρμπο αντίστοιχα, αλλά και στο ζευγάρι Μπράβου και Πετρούτσο από το *Στάθη*. Επίσης κοινοί είναι οι χαρακτήρες του σχολαστικού Δάσκαλου, του λαίμαργου υπηρέτη και της ξεδιάντροπης υπηρέτριας, καθώς και της πολυμήχανης προξενήτρας (Σολομός, 1998).

γ. Ποιμενικό Δράμα

Η *Πανώρια* του Χορτάτση αποτελεί το ποιμενικό δράμα που εκπροσωπεί την κρητική δραματουργική παραγωγή σε αντιστοιχία με τα ποιμενικά δράματα της Αναγέννησης. Ο αρχικός της τίτλος ήταν *Γύπαρης*, που όμως αποκαταστάθηκε σε *Πανώρια* μετά την ανακάλυψη ενός τρίτου χειρόγραφου που ξεκαθάριζε τον τίτλο της. Ο Χορτάτσης στον πρόλογο του δηλώνει το όνομά του και στην αφιέρωση του προς τον Markantonio Viaro φανερώνει πως σύντομα η *Πανώρια* του θα έχει αδελφή, εννοώντας βέβαια την *Ερωφίλη*. Άρα θεωρητικά η *Πανώρια* γράφτηκε πριν την *Ερωφίλη* για την οποία γνωρίζουμε πως δημιουργήθηκε μετά το 1587 (τότε τυπώθηκε

για πρώτη φορά ένα από τα πρότυπά της το *Il re Torrismondo*). Καταληκτικά μπορούμε να εκτιμήσουμε πως και η *Πανώρια* και η *Ερωφίλη* συγγράφτηκαν κάπου ανάμεσα στο 1590 και το 1600 και σίγουρα πριν το 1610 (Μανούσακας, 1965).

Η δράση της δεν ξετυλίγεται σε ένα ονειρικό Αρκάδιο τοπίο ούτε σε ένα αόριστα παραδεισένιο. Το τοπίο στο οποίο εκτυλίσσεται η ιστορία της είναι οι κατάφυτες πλαγιές του Ψηλορείτη. Όσο για τα ονόματα, είναι ντόπια και σύγχρονά του. Δεν είναι ούτε Καλλιστώ, ούτε Δάφνις, ούτε Μύρtilος. Είναι Πανώρια, Αλέξης και Γιαννούλης χωρίς την αρχαιοπρέπεια των ιταλικών. Θέμα της *Πανώριας* είναι ο έρωτας του Γύπαρη, βοσκού της Ίδης για την Πανώρια και του φίλου του επίσης βοσκού Αλέξη, για την Αθούσα. Και οι δυο βοσκοπούλες είχαν αρνηθεί τον έρωτα των δυο νέων, καθώς είχαν αφιερωθεί στην θεά Άρτεμη και στο κυνήγι προτιμώντας την ελεύθερη ζωή και την ξεγνοιασιά που προσέφερε η ζωή στη φύση. Οι παροτρύνσεις και της Φροσύνης και του Γιαννούλη, πατέρα της Πανώριας, απέβαιναν άκαρπες και δεν άλλαζαν τη γνώμη των κοριτσιών, μέχρι που οι δυο βοσκοί με οδηγό την Φροσύνη προσέφυγαν στο ναό της Αφροδίτης παρακαλώντας για τη βοήθεια της. Οι παρακλήσεις των δυο νέων εισακούστηκαν από τη θεά που έστειλε το γιο της τον Έρωτα, να βοηθήσει. Ο έρωτας λοιπόν τόξευσε τις δυο νέες και αυτές ακαριαία ερωτεύτηκαν τα παλικάρια. Το έργο τελειώνει με τον διπλό γάμο των ζευγαριών (Κριαράς, 1975).

Ο Χορτάτσης είχε πρότυπο το *Calisto* (περ. 1583) του Luigi Grotto (1541-1585). Με τις δικές του όμως τροποποιήσεις και την ευρηματικότητά του κατάφερε να μετριάσει την υπερβολική συμβατικότητα του προτύπου του και να το προσαρμόσει στη σύγχρονή του εποχή. Δίπλα στους αρχαίους θεούς έβαλε πραγματικούς Κρητικούς βοσκούς και μας δώρισε ένα έργο γεμάτο δροσιά από τις εικόνες της κρητικής αγροτικής ζωής (Σολομός, 1998).

Το δράμα εμπεριέχει τέσσερα ιντερμέδια. Το πρώτο ασχολείται με το μύθο του «Πύραμου και της Θίσβης», το δεύτερο με το μύθο του «Περσέα και της Ανδρομέδας», το επόμενο με την «Κρίση του Πάρη» και το τελευταίο με την «περιπέτεια της Νερίνας», της Περσίδας βασιλοπούλας που τη βρήκε ο αγαπημένος της Πολίταρχος, όταν είχε χαθεί στα δάση (Μανούσακας, 1965).

Υπάρχει ένα επιπλέον Βουκολικό Δράμα το *Amorosa Fede* (περ. 1619) του επίσης Ρεθυμνιώτη Αντωνίου Πάντιμου (1601-μέσα στον 17^ο αιώνα). Το έργο γράφτηκε όταν ο ποιητής ήταν ακόμα σπουδαστής στην Πάδοβα. Δημιουργήθηκε και εκτελέστηκε στο γάμο της Καικίλιας Καλλέργας Καλέργη και του Βενετοκρητικού Φραγκίσκου Κουφίρι το 1619. Και οι δυο τους προέρχονταν από αρχοντικές γενιές. Η Καλλέργα καταγόταν από τους επιφανείς Καλλέργηδες και ο Φραγκίσκος ήταν φεουδάρχης άρχοντας της Κρήτης. Η γλώσσα στην οποία γράφτηκε ήταν τα ιταλικά και η υπόθεση της εκτυλίσσεται στην Ίδη, όπως και της *Πανώριας*. Αυτό έδωσε στον ποιητή την ευκαιρία να αναφερθεί σε όλους τους μύθους της Κρήτης, στους ολύμπιους θεούς και ιδιαίτερα στον Δία. Κουβαλάει ωστόσο ένα βαρύ κλασικιστικό αποτύπωμα που σίγουρα προέρχεται από τις ιταλικές του επιδράσεις και τις

πνευματικές αναζητήσεις του κύκλου των Ακαδημιών, καθώς το έργο του απευθυνόταν στην τάξη των ευγενών και των πολύ μορφωμένων. Επίσης εμπεριέχει και πολιτικά μηνύματα (Bancroft, 2015). Η γλώσσα του Πάντιμου και το ύφος του έργου του τον απέκλεισαν από τη λογοτεχνία της ακμής των Κρητικών ποιητών (Αποσκίτη, 2003).

Η ακμή της κρητικής λογοτεχνίας ολοκληρώθηκε με ιπποτικό έπος του Βιτσέντζου Κορνάρου τον *Ερωτόκριτο* (περ.1610) και τη *Θυσία του Αβραάμ* (1696). Την απότομη διακοπή της, την ολοκληρωτική κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους και τη θλιβερή τύχη των Κρητικών ήρθε να θρηνήσει με το στιχούργημα του ο Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής που έγραψε το *Διήγησις δια στίχων του δεινού Κρητικού Πολέμου* ή απλά ο *Κρητικός Πόλεμος* και τη *Φιλονικία του Χάνδακα και του Ρεθύμνου*. Το ποιητικό κείμενο του *Πολέμου* και της *Φιλονικίας* γράφτηκαν, όπως ο ίδιος μας πληροφορεί, μετά το τέλος του πολέμου. Το πρώτο είναι μια εκτενής ιστορική περιγραφή σε στίχους. Αναφέρεται στην κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους. Το στιχούργημά του εμπεριέχει όλες σχεδόν τις μάχες μέσα στο νησί. Επιπλέον διηγείται επεισόδια από την ιστορία της εποχής που συνδέονται με την κατάληψη της Κρήτης, όπως επίσης και άλλα που συνέβησαν εκτός του νησιού και λειτούργησαν ως αντιπερισπασμοί στον πόλεμο Βενετών και Τούρκων. Ο *Κρητικός Πόλεμος* βασίζεται σε προσωπικές εμπειρίες σε ό,τι περιγράφει για το Ρέθυμνο, μέχρι και την κατάληψη της Φορτέτζας το 1646. Από εκεί και μετά όλες του οι περιγραφές μέχρι και την άλωση του Μεγάλου Κάστρου το 1669, γράφτηκαν είτε στην Κέρκυρα ή στη Βενετία που είχε καταφύγει ως πρόσφυγας, από μαρτυρίες άλλων αυτοπτών προσφύγων. Πρόκειται για ένα ιστορικό έργο που μεταδίδει ζωντανά τις οδυνηρές εμπειρίες και το ψυχολογικό κλίμα μέσα από τη μεταφορά προσωπικών ή προφορικών βιωμάτων σε κρητικούς στίχους.

Ο *Κρητικός Πόλεμος* λόγω της μεγάλης του έκτασης και του ακατάστατου πολλές φορές ύφους του, σε συνάρτηση με τη μάλλον αφελή και σεμνή προσωπικότητα του ποιητή της δεν ευτύχησε να έχει καλό εκδότη στη Βενετία, όπως είχαν βρει ο *Ερωτόκριτος* και η *Ερωφίλη*. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η έκδοση του 1681 να είναι γεμάτη με παραμορφωτικά τυπογραφικά λάθη πράγμα που έκανε πολλά σημεία του αινιγματικά ή και δυσνόητα. Τα λάθη αυτά δεν οφείλονταν στην προφορική αναμετάδοση του συγγραφέα αλλά στην προχειρότητα του τυπογράφου ο οποίος έφθειρε το κείμενο, αν και είχε μπροστά του το αυτόγραφο του Μπουνιαλή (Αλεξίου-Αποσκίτη, 1995)

Η *Φιλονικία του Χάνδακος και του Ρεθύμνου* είχε συμπεριληφθεί στην αρχική βενετική έκδοση στο τέλος του βιβλίου. Είναι ένα επίσης ποιητικής μορφής έργο, άσχετο με τον *Κρητικό Πόλεμο*. Επικεντρώνεται στην έριδα μεταξύ των πόλεων του Ρεθύμνου και του Κάστρου. Γράφτηκε σύμφωνα με το χρόνο αφήγησής του μετά την κατάκτηση του Ρεθύμνου, αλλά πριν τη συνθηκολόγηση παράδοσης του Χάνδακα στους Τούρκους. Στο ποίημα, το ήδη τουρκοκρατούμενο Ρέθυμνο υπερασπίζει την «τιμή» του αναφέροντας ονόματα επιφανών τέκνων του, που είχαν λαμπρύνει με την προσωπικότητά τους την πόλη τους αλλά και τον Χάνδακα. Αναφέρονται οικογένειες

ευγενών, ιερέων, δασκάλων, γιατρών, ζωγράφων και τεχνιτών, δικηγόρων, ποιητών, εμπόρων και όσων θεωρούσε αξιομνημόνευτους ο ποιητής, εξαιτίας της δόξας που προσέφεραν στον τόπο της καταγωγής τους (Βλασσοπούλου, 2000).

6. Συμπεράσματα

Οι κάτοικοι της Κρήτης ήδη από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχαν επίγνωση ότι ανήκαν σε μια κοινότητα με κοινή γλώσσα, θρησκεία και πολιτιστική κληρονομιά. Συχνά αυτοπροσδιορίζονταν ως «Ρωμαίοι» (Ρωμιοί) και οι αρχηγοί τους «Αρχοντορωμαίοι», δηλαδή πολίτες ή άρχοντες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η συνύπαρξη με τους Βενετούς δημιούργησε ένα πλαίσιο όπου οι ντόπιοι μπορούσαν να αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως ξεχωριστή κοινότητα απέναντι στους κυρίαρχους.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας εξετάστηκαν οι συνθήκες διοίκησης, η κοινωνική διαστρωμάτωση, οι θρησκευτικές αδιαλλαξίες των δύο πλευρών και ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην εκπαίδευση και στη διάσωση της ελληνικής παιδείας. Η διασπορά των ελληνομαθών λογίων στη Δύση συνέβαλε στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και στην ανάπτυξη του ουμανισμού, ενώ ο σταδιακός εξελληνισμός των Βενετών στο νησί δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη σύγκλιση των δύο κοινοτήτων.

Διαπιστώσαμε τη σημασία της Μητρόπολης ως κέντρου υποδοχής και συγκέντρωσης Κρητικών, οι οποίοι μετέβαιναν εκεί με σκοπό την εργασία, τις σπουδές ή την πνευματική και επαγγελματική τους δραστηριοποίηση, είτε ως τυπογράφοι είτε ως καθηγητές στα πανεπιστήμια της Δύσης είτε ως φορείς των αναγεννησιακών ρευμάτων επιστρέφοντας στην πατρίδα τους. Η συνάντηση και όσμωση πολιτισμικών στοιχείων Ανατολής και Δύσης στην Κρήτη κατά τη βενετοκρατία πυροδότησε μια λογοτεχνική παραγωγή τεράστιας σπουδαιότητας για την ανάπτυξη της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας. Καθοριστική ήταν η συμβολή των Ρεθυμνίων τυπογράφων και λογίων στη διάδοση της ελληνικής γραμματείας.

Τον τελευταίο αιώνα της βενετοκατοχής, ο μέχρι τότε εχθρός και δυνάστης, έγινε κατ' ανάγκη φίλος και προστάτης. Οι Κρητικοί ταύτισαν τα συμφέροντά τους με της Βενετίας και για να γλυτώσουν από την Ανατολή, συμφιλιώθηκαν με τη Δύση. Με τον τρόπο αυτό αν και η σκλαβιά συνεχιζόταν, το νησί μαστιζόταν από την πείνα και τις αρρώστιες και οι Τούρκοι είχαν σχεδόν επιβάλει ναυτικό αποκλεισμό, κάποιες εκφάνσεις της ευρωπαϊκής κουλτούρας κατάφερναν να φτάνουν στο νησί. Η προσέγγιση των Κρητικών διανοούμενων με τα έργα του Πετράρχη, του Αριόστου, του Οβίδιου και του Σενέκα, άσκησε τεράστια επίδραση στη σκέψη τους. Απότοκο δημιουργήμα ήταν το Κρητικό Δράμα. Μια παραγωγή που κουβαλούσε τη διπλή σφραγίδα της ιταλικής αισθητικής και της κρητικής έκφρασης. Μιας δημιουργικής έκφρασης που βρήκε τον ιταλικό σπόρο και τον ανέθρεψε σε καρποφόρο δέντρο. Δεν πρόκειται για μια ανταποδοτική κατασκευή. Η συμβολή των Κρητικών στην πνευματική ανάπτυξη του Ουμανισμού και της Αναγέννησης υπήρξε σημαντικότερη από τα οφέλη που οι ίδιοι αποκόμισαν από τη Δύση.

Το να χρησιμοποιούμε τον όρο «Κρητική Αναγέννηση» ίσως είναι λάθος. Στην Κρήτη δεν συνέβη κάτι ανάλογο με αυτό που εκτυλίχτηκε στη Δύση. Στο νησί δεν προέκυψε κάποια αναβίωση αρχαιογνωσίας, δεδομένου ότι δεν είχε σβήσει ποτέ. Η Κρητική Αναγέννηση, ή ακμή της λογοτεχνίας, ήταν το αποτέλεσμα μιας αλληλογονιμοποίησης πολιτισμικών στοιχείων σε μια κοινωνία που από τον 16^ο αιώνα είχε δημιουργήσει τον προσωπικό της ομοιογενή χαρακτήρα, τον κρητικό, που διέφερε και από τον ελληνικό αλλά και από τον ιταλικό. Η παραγωγή της κρητικής λογοτεχνίας δεν ήταν μετάφραση της ιταλικής στα ελληνικά, επειδή είχε τροφοδοτηθεί από τις βυζαντινές και τις ντόπιες παραδόσεις. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις ώστε τα έργα της να ενισχύσουν το κύρος της ελληνικής γλώσσας και να προβάλουν την τοπική πολιτισμική ταυτότητα. Μπορούμε να ισχυριστούμε πως πρόκειται για εκμετάλλευση και πραγμάτωση του ρεύματος της δημιουργικής ενέργειας που πήγασε και απλώθηκε από την Ιταλία προς κάθε διεύθυνση τον 15^ο και 16^ο αιώνα.

Στην ποιητική και θεατρική παραγωγή η επικράτηση της ομοιοκαταληξίας, η καλλιέργεια του κρητικού ιδιώματος και η υιοθέτηση δυτικών λογοτεχνικών προτύπων συνέβαλαν στη δημιουργία ενός ιδιαίτερα ζωντανού και εξελιγμένου για την εποχή λογοτεχνικού πεδίου. Η επαφή των Κρητικών με την ιταλική κουλτούρα οδήγησε στην εμφάνιση νέων ειδών δραματοουργίας πιο κοντά στις ιταλικές παραγωγές.

Από τη βιβλιογραφική έρευνα προκύπτει ότι οι Ρεθυμνιώτες διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανάπτυξη της κρητικής λογοτεχνίας. Η περιοχή ανέδειξε σημαντικούς δημιουργούς που συνετέλεσαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της κρητικής πνευματικής ανάπτυξης. Η συμβολή τους στην κρητική λογοτεχνία της ακμής (16ος–17ος αιώνας) υπήρξε καθοριστική και πολυδιάστατη. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο Γεώργιος Χορτάτσης, ο Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής κ.ά. Απέδειξαν ότι η λαϊκή γλώσσα μπορούσε να εκφράσει βαθιά νοήματα. Ανέδειξαν τη ζωντανή κρητική διάλεκτο σε πλήρες λογοτεχνικό όργανο υψηλής ποιότητας και έκφρασης έντονων συναισθημάτων, φιλοσοφικών προβληματισμών και σύνθετων καλλιτεχνικών ιδεών. Συνεισέφεραν στη διαμόρφωση μιας θεατρικής παραγωγής που δεν αποτελεί απλή μίμηση των ιταλικών προτύπων αλλά δημιουργική ανασύνθεση με έντονη καλλιτεχνική προσωπική δημιουργία.

Μέσα από έργα όπως η *Ερωφίλη*, ο *Ροδολίνος*, ο *Κατζούρμπος* και η *Πανώρια*, καλλιεργήθηκαν η τραγωδία, η κωμωδία και το ποιμενικό δράμα, εμπλουτίζοντας την ελληνική λογοτεχνική παράδοση. Πρόκειται ίσως για τα σημαντικότερα επιτεύγματα της ελληνικής δραματοουργίας μετά την εποχή του Ευριπίδη και του Αριστοφάνη, καθώς δεν υπάρχουν ενδιάμεσα έργα ανάλογης σημασίας. Εντοπίσαμε τη σύνδεσή τους με τα πρότυπά τους στη δομή, στα θέματα, στα ιντερμέδια τους και στο ύφος τους. Καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως αρκετές φορές υπερείχαν των προτύπων τους για την άρτια στιχουργία τους, την αισθητική και το λυρισμό τους. Οι τραγωδίες εκφράζουν ένα πρόωρο νατουραλισμό του μπαρόκ, ενώ οι κωμωδίες αποτελούν

πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την κοινωνική ζωή, τις πληθυσμιακές ομάδες και τον αστικό χώρο της εποχής τους.

Γνωρίσαμε την ύπαρξη της φραγκοχιώτικης γραφής και των φραγκολεβαντίνικων γλωσσικών εκφράσεων στα έργα της περιόδου. Παράλληλα, διαπιστώσαμε ότι η κρητική διάλεκτος, ως μορφή της ελληνικής δημώδους γλώσσας, μπορεί να θεωρηθεί η ελληνική εκδοχή της *lingua volgare*, αντίστοιχη με τις δημώδεις γλώσσες που διαμορφώθηκαν και καθιερώθηκαν στις ευρωπαϊκές εθνότητες.

Αν και δεν έχουμε σαφείς αποδείξεις για το πού ή το πότε ή και το γιατί και μπροστά σε ποιους παρασταίνονταν τα έργα αυτά, από τις ελάχιστες και διφορούμενες μαρτυρίες περιηγητών, μπορούμε να εικάσουμε πως έχαιραν μεγάλης αποδοχής και να υποθέσουμε πως υπήρχε πολύ μεγαλύτερη παραγωγή θεατρικών έργων, τα οποία όμως έχουν αμετάκλητα χαθεί.

Όσο για τη συμβολή των τοπικών Ακαδημιών, αποδείχθηκε από την έρευνα πως όχι μόνο δεν βοήθησαν στην ανάπτυξη της κρητικής λογοτεχνίας, αλλά μάλλον οδηγηθήκαμε στο συμπέρασμα πως η λογοτεχνία αυτή έλαμψε έξω από τον ορίζοντά τους και σε πείσμα της κουλτούρας που αντιπροσώπευαν.

Η λογοτεχνική αυτή άνθηση διακόπηκε βίαια με την οθωμανική κατάκτηση της Κρήτης, ωστόσο η συμβολή των έργων της περιόδου της «ακμής», παραμένει θεμελιώδης για την εξέλιξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Οι Ρεθυμνιώτες ποιητές υπήρξαν οι βασικοί εκφραστές της κρητικής λογοτεχνικής ακμής. Με την αξιοποίηση της κρητικής διαλέκτου, την καλλιέργεια νέων λογοτεχνικών μορφών και τη δημιουργική σύνθεση ελληνικών και αναγεννησιακών στοιχείων, συνέβαλαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της νεοελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης και άφησαν έργα διαχρονικής αξίας.

Μάχω δοτόρους άξιους, κ' είνε γιατροί, δασκάλιοι,
κ' είκονογράφους θαυμαστούς τεχνίταις λέγω πάλι.
Έχω μέσα στή Βενετιά πλούσιους πραγματευτάδες,
γερομονάχους φρόνιμους, στή χώρα σου παπάδες...
Κ' είχα γενναίς τής Βενετιάς δέκα κι' αὐταίς μ' ὠρίζαν
καί στέκαν μετά λόγου μου πάντα καί με στολίζαν.
Μπαρότζοι, Σεμιτέκοιοι, γιά τσί Καλλέργους λέσι.
Κορνάροι και Πολάνιδες, Μουάτζοι, Μανολέσοι.
Καί Μπεργαδίδες άξιους, Μπολάνοι, Κονταρίνοι,
σου δείχνω πῶς τσ' ἀνάθρεψα καί τήν τιμ' εἶχαν κείνοι.
Καί ακόμα ἄνδρες μετά 'μέ εἶχαν καί μ' ἐκρατούσαν,
τῇ Κρήτης τ' ἀρχοντόπουλα, ὅπου μ' ἐκυβερνοῦσαν.

(ΜΑΡΙΝΟΥ ΤΖΑΝΕ - ΜΠΟΥΝΙΑΛΗ
Κρητικός Πόλεμος, σελ 383, στ. 11-14, 23-30)

Με τους στίχους αυτούς ο Ρεθυμνιώτης ποιητής επέτρεψε στους μεταγενέστερους καιρούς να μείνει αξέχαστη η ξεχωριστή κοινωνία της εποχής του.

7. Βιβλιογραφία

Cammelli Giuseppe, 2004, *Δημήτριος Χαλκοκονδύλης*, Εστία, Αθήνα.

Gemert Arnold (επιμ.), 2006, *Μαρίνου Φαλιέρου Ερωτικά Όνειρα*, κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο, Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, τ'4, ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Gemert van Arnold, 2000, «Τα Χάσματα του Αποκόπου», σ.σ.243-255, στο: *Ενθύμησις Νικ. Παναγιωτάκη*, εκδ. επιτρ. Στ. Κακλαμάνης, Αθαν. Μαρκόπουλος, Γ. Μαυρομάτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Βικέλαια Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο.

Gemert van Arnold, 2015, «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι», σ.σ.59-94, στο: *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Mar. Alexiou, W. Bakker κ.ά., επιμ D. Holton, μτφρ. Ν. Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές εκδ. Κρήτης, Ι.Τ.Ε., Ηράκλειο.

Holton David, 2015, «Η Κρητική Αναγέννηση», σ.σ.1-20, στο: *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Mar. Alexiou, W. Bakker κ.ά., επιμ D. Holton, μτφρ. Ν. Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές εκδ. Κρήτης, Ι.Τ.Ε., Ηράκλειο.

Puchner Walter, 2015, «Τραγωδία», σ.σ.157-194, στο: *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Mar. Alexiou, W. Bakker κ.ά., επιμ D. Holton, μτφρ. Ν. Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές εκδ. Κρήτης, Ι.Τ.Ε., Ηράκλειο.

Rancroft-Marcus Rosemary, 2015, «Ιντερμέδια», σ.σ.195-222, στο: *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Mar. Alexiou, W. Bakker κ.ά., επιμ D. Holton, μτφρ. Ν. Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές εκδ. Κρήτης, Ι.Τ.Ε., Ηράκλειο.

Rancroft-Marcus Rosemary, 2015, «Ποιμενικό Δράμα και Ειδύλλιο», σ.σ.95-124, στο: *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Mar. Alexiou, W. Bakker κ.ά., επιμ D. Holton, μτφρ. Ν. Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές εκδ. Κρήτης, Ι.Τ.Ε., Ηράκλειο.

Vincent Alfred (επιμ.), 1980, *Φώσκολος Μάρκος Αντώνιος, Φορτουνάτος*, κριτική έκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο, *Κρητικόν Θέατρον*, τ'2, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο.

Vincent Alfred, 2015, «Κωμωδία», σ.σ.125-156, στο: *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Mar. Alexiou, W. Bakker κ.ά., επιμ D. Holton, μτφρ. Ν. Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές εκδ. Κρήτης, Ι.Τ.Ε., Ηράκλειο.

Αλεξίου Σ. – Αποσκίτη Μ., 2014, *Ερωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση*, 4^η έκδοση, Στιγμή, Αθήνα.

Αλεξίου Στ. – Αποσκίτη Μ., 1995, *Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή Ο Κρητικός Πόλεμος*, Στιγμή, Αθήνα.

Αποσκήτη Μ., 1987, *Ροδολίνος, τραγωδία Ιωάννη Ανδρέα Τρωΐλου (17^{ου} αιώνα)*, προλ. Στυλ. Αλεξίου, Στιγμή, Αθήνα.

Αποσκήτη Μ., 2003, *Κρητολογικά – Αναγεννησιακά και Νεώτερα*, Στιγμή, Αθήνα.

Βλασσοπούλου Μ., 2000, «Φιλονικία Ρεθύμνου και Χάνδακα και Κρητικός Πόλεμος του Μπουνιαλή: Μια ματιά στη διαμόρφωση ταυτοτήτων στην Κρήτη του 17^{ου} αιώνα», σ.σ.81-93, στο: *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Περίοδος, τ'Β1, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο.

Βλαχάκη Ρ., 1995, «Κατάλογος των Μοναστηριών του Διαμερίσματος Ρεθύμνου του Έτους 1637», σ.σ.269-273, στο: *Κρητολογικά Γράμματα*, τ'11, περιοδική έκδοση Ιστορικής Λαογραφικής εταιρίας Ρεθύμνης, Ρέθυμνο.

Γιαννακόπουλος Κ., 1965, *Έλληνες Λόγιοι εις την Βενετίαν*, μτφρ Χ. Πατρινέλη, Φέξη, Αθήναι.

Γρυντάκης Γ., 1990, «*Η ζωή στο Ρέθυμνο τα τελευταία χρόνια της ενετοκατοχής (1585-1646)*», Ομιλία στο Αναγεννησιακό Φεστιβάλ Ρεθύμνου, Χειρόγραφο του ίδιου.

Δετοράκης Θ., 1990, *Ιστορία της Κρήτης*, Β' έκδοση, Τυποκρέτα, Ηράκλειο.

Δημητσάς Μ., 1900, *Ο Ελληνισμός και η Διάδοσις Αυτού εις την Ιταλίαν και την Λοιπήν Ευρώπην κατά τον Μέσον Αιώνα*, «η Αναγέννησις των Γραμμάτων και οι Συντελεσταί αυτής – Φυγάδες Λόγιοι Έλληνες», σ.126, εκ του Τυπογραφείου των Βιβλιοεμπορικών Καταστημάτων Αποστολόπουλου, Εν Αθήναις.

Ευαγγελάτος Σπ., 2000, «Πληροφορίες από τα Έργα του Γεωργίου Χορτάτση, που φαίνεται ότι σχετίζονται με πληροφορίες για τον βίο και το χαρακτήρα του Γεωργίου Χορτάτση του Ιωάννη» σ.σ.227-233, στο: *Ενθύμησις Νικ. Παναγιωτάκη*, εκδ. επιτρ. Στ. Κακλαμάνης, Αθαν. Μαρκόπουλος, Γ. Μαυρομάτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Βικέλαια Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο.

Κακλαμάνης Στ., 2008, «Ειδήσεις για την Πνευματική Ζωή στον Χάνδακα, από το 16^ο βιβλίο της "ISTORIA CANDIANA" του Ανδρέα Κορνάρου», σ.σ.115-250, στο: *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη – Βυζάντιο – Βενετοκρατία*, -Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη, επιμ. Ι. Βάσσης, Στ. Κακλαμάνης, Μ. Λουκάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Φ.Σ.Π.Κ., Ηράκλειο.

Καλλέργης Η., 1992, «Ο Κρητικός λόγιος Φραγκίσκος Πόρτος (16^{ος} αι.)», σ.σ.3-12, στο: *Κρητολογικά Γράμματα*, τ'5/6, Ραδάμανθης, Ρέθυμνο.

Κασαπίδης Δ., 2003, «Συμβολή στην Ιστορία της Εγκατάστασης των Δομινικανών στον Ελληνικό Χώρο: Η Περίπτωση του Ρεθύμνου», σ.σ.211-228, στο: *Ανάπτυπο από τα Πρακτικά του Συμποσίου: Της Βενετίας το Ρέθυμνο*, Ελληνικό Ινστιτούτο

Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ελληνικόν Ινστιτούτον Βενετίας, Βενετία.

Κουνενάκη Π., 2004, «Βενετία, ένα λιμάνι για τους Έλληνες» σ.σ.2-3, στο: Κρήτες Τυπογράφοι στην Αναγέννηση, *Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*.

Κριαράς Ε., 1975, *Γεωργίου Χορτάτση Πανώρια*, κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο, αναθεωρημένη με επιμ. Κομν.Πηδωνία, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη.

Κριαράς Μ., 1935, «Η Κρητική Κωμωδία *Φορτουνάτος* του Μάρκου Αντωνίου Φωσκόλου» (ανάλυση και παρατηρήσεις), στο: *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, σ.σ.131-149, ιδρ. και διευθ. Γ. Δροσίνης, Σιδέρης, Αθήνα.

Λαμπρινός Κ., 2015, *Οι cittadini στη βενετική Κρήτη – Κοινωνικο-πολιτική και γραφειοκρατική εξέλιξη (15^{ος}-17^{ος} αι.)*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα.

Μαλτέζου Χ., 2015, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», σ.σ. 21-58, στο: *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Μαρ. Alexiou, W. Bakker κ.ά., επιμ. D. Holton, μτφρ. Ν. Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές εκδ. Κρήτης, Ι.Τ.Ε., Ηράκλειο.

Μανούσακας Μ. – Παναγιωτάκης Ν., 1981, «Η Φιλομεταρρυθμιστική Δράση του Φραγκίσκου Πόρτου στη Μοδένα και στη Φερράρα και η δίκη του από την Ιερά Εξέταση της Βενετίας (1536-1559)», σ.σ. 7-81, στο: *Ανάτυπο από τα «Θησαυρίσματα», τ'18*, Ελληνικόν Ινστιτούτον Βενετίας, Βενετία.

Μανούσακας Μ., 1959, «Άγνωστη πηγή της «Ερωφίλης» του Χορτάτση: η Τραγωδία «Il re Torrismondo» του Tasso» σ.σ. 73-83, στο: *Κείμενα και Μελέται της Κρητικής Ιστορίας, Κρητικά Χρονικά, Ανάτυπον εκ του ΙΓ' τόμου*, Καλοκαιρινός, Ηράκλειον.

Μανούσακας Μ., 1965, *Η Κρητική Λογοτεχνία Κατά την Εποχή της Βενετοκρατίας*, Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Μανούσακας Μ., 1974, «Δανιήλ Φουρλάνος (1550 ci.- 1592), Ένας λησμονημένος λόγιος του Ρεθέμνου», σ.σ. 184-206, στο: *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνον, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971)*, τ' 2 *Βυζαντινοί και Μέσοι Χρόνοι*, Αθήνα.

Μανούσακας Μ., 1995, *Λεονάρδου Ντελλαπόρτα ποιήματα 1403-1411*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα.

Μανούσακας Μ., 1996, «Σελίδες από την παλαιότερη ιστορία της μονής Αρκαδίου», σ.σ.9-30, στο: *Κρητολογικά Γράμματα*, τ'12, περιοδική έκδοση Ιστορικής Λαογραφικής εταιρίας Ρεθύμνης, Ρέθυμνο.

Μαρκομιχελάκη-Μίντζα Τ., 1997, «Logica και Retorica και Umanita κατέχω...- Η Αρχαιομάθεια του Κρητικού Ποιητή του 16^{ου} αιώνα Γεωργίου Χορτάτση», σ.σ.121-130, στο: *Κρητολογικά Γράμματα*, τ'13, Περιοδική Έκδοση Ιστορικής Λαογραφικής Εταιρείας Ρεθύμνης, Ρέθυμνο.

Μπάνου Χ. 1., 2004, «Λαόνικος ο Κρης και Αλέξανδρος Χάνδακος» σ.σ.6-8, στο: Κρήτες Τυπογράφοι στην Αναγέννηση, *Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*.

Μπάνου Χ. 2., 2004, «Η Τυπογραφική Κατάθεση του Ζαχαρία Καλλιέργη» σ.σ.16-19, στο: Κρήτες Τυπογράφοι στην Αναγέννηση, *Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*.

Μπόμπου-Σταμάτη Β., 1995, *Τα Καταστατικά του Σωματείου (Nazione) των Ελλήνων Φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (17^{ος}-18^{ος} αι.)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γ.Γ.Ν.Γ., Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα.

Παναγιωτάκης Γ., 1990, *ΚΡΗΤΗ- Ιστορία-Εικόνες*, «Μυθολογία-Αρχαιολογία-Βενετοκρατία», τ' Α', Τυποκρέτα, Ηράκλειο.

Παναγιωτάκης Ν., 1990, *Η Παιδεία και η Μουσική στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία*, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Τυποκρέτα, Ηράκλειο.

Παναγιωτάκης Ν., 1998, *Κρητικό Θέατρο - Μελέτες*, Στιγμή, Αθήνα.

Παπαδάκη Α., 1986, «Αξιώματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά το 16^ο και 17^ο Αιώνα», σ.σ. 99-136, στο: Ανάπτυπο από τον κστ' τόμο των «*Κρητικών Χρονικών*», Πανεπιστήμιον Κρήτης- Κείμενα και Μελέτες της Κρητικής Ιστορίας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

Παπαδάκη Α., 2004, «Ο Φιλόλογος Μάρκος Μουσούρος» σ.σ.12-15, στο: Κρήτες Τυπογράφοι στην Αναγέννηση, *Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*.

Πασχάλης Μ., 2008, «Από την Orbecche στην Ερωφίλη: Αναζητώντας τους Λόγιους «Συνομιλητές» του Χορτάτση» σ.σ.263-276, στο: *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη – Βυζάντιο – Βενετοκρατία - Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, επιμ. Ι. Βάσσης, Στ. Κακλαμάνης, Μ. Λουκάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Φ.Σ.Π.Κ., Ηράκλειο.

Πασχάλης Μ., 2022, *Γύρω από τη γένεση της Κρητικής Λογοτεχνίας της Ακμής – ο Ρόλος των Τοπικών Ακαδημιών*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

Πολίτης Λ., 1964, *Γεωργίου Χορτάτση Κατζούρμπος*, κριτική έκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο, Έκδοση της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο.

Πρεβελάκης Π., 1993, *Το Χρονικό μιας Πολιτείας*, Εστία, Αθήνα.

Ραμουτσάκη Ι., 1999-2000, « Οι Ιατροί κατά την Περίοδο της Βενετοκρατίας στην Κρήτη» σ.σ.105-124, στο: *Κρητολογικά Γράμματα*, τ'15-16., Ι.Λ.Ε.Ρ., Ρέθυμνο.

Ραμουτσάκη Ι., 202-2003, «Ο Ρεθύμνιος Ιατρός Γεώργιος Σανγινάτιος ή Giorgio Sanguinazzo και η ανέκδοτη Πραγματεία του», σ.σ.127-141, στο: *Κρητολογικά Γράμματα*, τ'18, Ι.Λ.Ε.Ρ., Ρέθυμνο.

Στάικος Κ., 2004, «Δαμιλάς, ο πρώτος Έλληνας Τυπογράφος» σ.σ. 4-5, στο: Κρήτες Τυπογράφοι στην Αναγέννηση, *Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*.

Τζιβάρα Π., 2012, *Από την Εγγραμματοσύνη στη Λογιοσύνη – Θέματα Παιδείας των Βενετών Υπηκόων στον Ελλαδικό Χώρο*, Ενάλιος, Αθήνα.

Τσιρπανλής Ζ., 2003, «Το Ρέθυμνο στα Τελευταία Χρόνια της Βενετοκρατίας», Εικόνες από τη Συμβίωση Ελλήνων και Λατίνων, σ.σ.79-104, στο: Ανάτυπο από τα Πρακτικά του Συμποσίου: *Της Βενετίας το Ρέθυμνο*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ελληνικόν Ινστιτούτον Βενετίας, Βενετία.

Τσουρδαλάκης Α., 1995, «Ένα νέο Χειρόγραφο για τα Δώδεκα Αρχοντόπουλα της Κρήτης», σ.σ.287-304, στο: *Κρητολογικά Γράμματα*, τ'11, περιοδική έκδοση Ιστορικής Λαογραφικής εταιρίας Ρεθύμνης, Ρέθυμνο.

Φραγκούλη Α., 2002, *Η Κρητική Αναγέννηση και το Ρέθυμνος (ΙΓ'-ΙΖ'αι.)*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ρεθύμνης, Γραφοτεχνική, Ρέθυμνο.

Χατζηδάκης Γ., 2004, «Ο Μάστορας και Σχεδιαστής Νικόλαος Βλαστός» σ.σ.9-11, στο: Κρήτες Τυπογράφοι στην Αναγέννηση, *Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*.

8. Δικτυογραφία

Γαλανάκης Γ., *Βυζαντινοί λόγιοι στην Ιταλία: Οι Τροφοδότες της Αναγέννησης*, ανακτήθηκε 05/03/2026 από: <https://www.offlinepost.gr/2021/07/10/byzantinoi-logioi-sthn-italia-trofodotes-ths-anagennhshs-meros-a-apo-ton-14o-aiwna-ws-thn-alwsh/>

Γεροντοπούλου Β., 2023, «Άλδος Μανούτιος- Ουμανιστής και τυπογράφος», *Ειδήσεις Φιλοβίβλων*, τεύχος 15, ανακτήθηκε 20/03/25 από: https://www.aboutlibraries.gr/libraries/htmlDocs/eidiseis-filovivlon_issue15.pdf

Δαλιδάκης Γ., *Τα Δώδεκα Αρχοντόπουλα, Κρήτες ευγενείς και ο Θρύλος των 12 Αρχοντόπουλων*, χ. χ. , ανακτήθηκε 02/11/2025 από: <https://www.dalidakis.com/articles/%CF%84%CE%B1-%CE%B4%CF%8E%CE%B4%CE%B5%CE%BA%CE%B1-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%BF%CE%BD%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B1->

[%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B5%CF%82-%CE%B5%CF%85%CE%B3%CE%B5%CE%BD%CE%B5/](#)

I.M.K.(Ιερά Μονή Κουδουμά): *Μονή Τριών Ιεραρχών Λουσουδίου & Ιωσήφ Φιλάργης*, ανακτήθηκε 05/03/2026 από: <https://imkoudouma.gr/iwshf-filagrios/>

Καπλάνης Τ., 2010, *Νέα λογοτεχνία, νέα ταυτότητα: Στέφανος Σαχλίκης (14ος αι.), ο πρώτος επώνυμος συγγραφέας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ανακτήθηκε 08/03/2026 από: https://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Kaplanis_Tassos.pdf

Κορρέ Κ., 2016, «Ο βίος και η πολιτεία της προσφυγικής οικογένειας Μούρμουρη στα Χανιά του 16ου αιώνα. Προσωπογραφία, οικογενειακές στρατηγικές, κοινωνικές συμπεριφορές», ανακτήθηκε 20/05/2026, από: https://www.academia.edu/40037947/%CE%9F_%CE%B2%CE%AF%CE%BF%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%B7_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B5%CE%AF%CE%B1_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%86%CF%85%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82_%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CF%82_%CE%9C%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B7_%CF%83%CF%84%CE%B1_%CE%A7%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%AC_%CF%84%CE%BF%CF%85_16%CE%BF%CF%85_%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BD%CE%B1_%CE%A0%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1_%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%B3%CE%B5%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CF%83%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%AD%CF%82_The life and deeds of the refugee family of Mormori in 16th c Venetian Crete Portrait family strategies social behavior Article in Greek

Προϊκάκης Π., 2021, *Μάξιμος Μαργούνιος (1549-1602)*, Επίσκοπος Κυθήρων: Βίος-Δράση-Εργογραφία, Διδακτορική Διατριβή, ανακτήθηκε 20/05/26, από: https://www.openarchives.gr/aggregator-openarchives/edm/IKEE_AUT/000097-331321

Ρασσιάς Β., 2009, Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, ανακτήθηκε 20/05/2026 από: <https://www.rassias.gr/1087SATHAS.html>

Στάικος Κ., 2012, *Η Ιστορία της Βιβλιοθήκης στον Δυτικό Πολιτισμό*, τόμος V, Κότινος, Αθήνα, ανακτήθηκε 25/03/26 από: https://www.aboutlibraries.gr/libraries/handle/20.500.12777/pro_544

Στείρης Γ., 2025, *Ο τελευταίος Έλληνας «Πάπας»*, ανακτήθηκε 20/03/2026 από: <https://www.lifo.gr/guest-editors/o-teleytaios-ellinas-papas?amp>

Στούπης Ν., *Θωμάς Φλαγγίνης: Ο Κερκυραίος ευεργέτης και το Φλαγγίνιο Φροντιστήριο*, ανακτήθηκε 20/05/2026, από: <https://www.corfuland.gr/el/istorika-kerkyra/corfu-history/thomas-flagginis-o-kerkyraios-eyergetis-kai-to-flagginio-frontistirio.html>

Τσιρπανλής Ζ., 1997, *Η Ελληνική Κοινότητα της Βενετίας και το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως (15^{ος}-18^{ος} αι)*, Δοκίμιο ερμηνείας, ανακτήθηκε 20/05-26, από: <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/6089/6/%CE%97%20%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%20%CF%84%CE%B7%CF%82%20%CE%92%CE%B5%CE%BD%CE%B5%CF%84%CE%AF%CE%B1%CF%82%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CF%84%CE%BF%20%CE%9F%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%20%CE%A0%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF%20%CE%9A%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CE%BF%CF%85%CF%80%CF%8C%CE%BB%CE%B5%CF%89%CF%82%20%2815%CE%BF%CF%82-18%CE%BF%CF%82%20%CE%B1%CE%B9.%29.pdf>

Χρήστου Ε., 2011, «Δημήτριος Χαλκοκονδύλης», *Έλληνες διαπρέψαντες στη Δύση (15^{ος} αιώνας)*, Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας και Πολιτισμού, ανακτήθηκε 25/03/2026 από: <https://argolikivivliothiki.gr/2011/07/22/%CF%87%CE%B1%CE%BB%CE%BA%CE%BF%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%B4%CF%8D%CE%BB%CE%B7%CF%82-%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%AE%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82-1423-%E2%80%931511/>

9. Προέλευση εικόνων

Εικ. 1 και 2, 2007, *το Ρέθυμνο της Βενετοκρατίας*, Μια επιλογή από σχέδια και χάρτες των: Francesco Basilicata, Marco Boschini, κ.ά., Έκδοση του Δήμου Ρεθύμνης.

Εικ 3 και 4, 2004, «Κρήτες Τυπογράφοι στην Αναγέννηση», *Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*.